CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रातिशाख्य परिशिष्ट

(अध्याय विकृति लक्षण)

सूची आरक्षित

94.5921
KAT

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पूर्ण आरक्षित

वाल्मीकि विद्यापीठ-पुस्तकालयः

29459214
KAT
१८६९४

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुनोव्वटेन कृते मातृमोदाख्ये प्रातिशाख्यभाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ प्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टम् ॥

अस्य प्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रस्य भाष्यम् ॥

अस्यायोनिं जगद्योनिमयोनिं योनिजं जनम् ।
योनिजासात्त्रायते तं वन्देऽहं हंसरूपिणम् ॥ १ ॥
योनियोगवशं धत्ते योनिजायोनिजं जगत् ।
सोमसोममहं वन्दे जङ्गमाजङ्गमात्मकम् ॥ २ ॥

तत्र भगवानाचार्यः कात्यायनः प्रत्यूहसङ्घातविघाताय चिकीर्षितसमाप्त्यै च मङ्गलार्थस्यानन्तर्यार्थस्य चाथशब्दस्यैकाष्टकगतफलद्वयन्यायेनैकशेषेण तन्त्रेणावृत्त्या वा वदच्छिष्यबुद्धिसमाधानाय प्रतिजानीते ॥

अथ प्रतिज्ञेति ॥ १ ॥

विधास्यत इति सूत्रशेषः । यतः प्रणवस्याथशब्दस्य

ऽयेतॄणां वृद्धिरवश्यं भवति ॥ इति श्रीकाशीपुरवास्तव्यसारस्वतविप्रवरश्रीविश्वेश्वरपाठककनिष्ठसूनुना व्यासोपाह्वश्रीयुगलकिशोरपाठकेन प्रणीता प्रातिशाख्यकीर्त्तिप्रकाशाख्यटिप्पणी समाप्ता ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्य्यातौ यतो
माङ्गलिकावुभौ । १ । प्रणवो वेदेष्वथशब्दो भाष्ये-
ष्विति भाष्यन्ते वेदार्था यैस्तानि भाष्याणि तेष्वथश-
ब्दो मङ्गलार्थः पुनस्तमेवाथशब्दमादाय श्रौतस्मार्त्तसू-
त्रकथनानन्तरं प्रातिशाख्यसूत्रकथनानन्तरञ्चैतस्याव-
सरो यतस्तन्निरूपितकर्मनियुक्तमन्त्रेषु स्वरसंस्कार-
नियमावश्यं भावतयाऽनुपदिष्टस्वरसंस्थानसंस्कारप्रका-
ङ्क्षैतदर्थमथशारम्भः । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्व-
थोऽथेति त्रिकाण्डीस्मरणादुभयवचनो अथशब्दः, अयं
हि कल्पानष्टादशपरिशिष्टानि च प्रणीतवतो भगवतः
कात्यायनस्याशयो, यत्र क्वापि समानजातीयः साधा-
रणधर्मउत्ताऽकाङ्क्षितो न्यायविद्भिर्न्नीलाऽनुष्ठास्य-
इति । स्वतन्त्रेच्छता चानियमेनोक्तो हेतुः । "आत-
श्चोपसर्ग" इति कर्मण्यङि, प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सम-
भिगम्येऽर्थे प्रतिज्ञाशब्दो भाक्तइत्याहुः । यज्ज्ञानेनो-
त्तरमध्ययनादिधर्मनिरूपितानां स्वरादीनां ज्ञानं जा-
यतेऽतः प्रतिज्ञानामसूत्रं विधास्यत इति शिष्यबुद्धेरे-
काग्रता क्रियते । केचित्तु पाठादेवानन्तर्य्यसिद्धौ मङ्ग-
लार्थएवाथशब्द इत्याहुः । (१) "स्वरसंस्कारयोश्छ-
न्दसि नियमात्स वेदे भवतीत्यतो वेदलक्षणमाचष्टे ॥

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं च तयोर्वेद इति नामधेयम् । तदु-
क्तं परिशिष्टे । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते ।
यजुर्वेदः स विज्ञेय अन्येशाखान्तराः स्मृताइति । तथा
च वेदो द्विधा मन्त्रात्मको ब्राह्मणात्मकश्च तत्राद्यः क-
र्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः । मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्त्तव्य-
मिति नियमार्थं वचनम् । (१)मन्त्रान्तैः कर्म्मादिः सा-
न्निपात्योऽभिधानादिति कल्पकृदुक्तेः । स च संहितादि-
रूप इषेत्वादिः । न च (२) "वसन्ताय कपिञ्जलाना-
लभत" इत्यादिकस्यापि मन्त्रत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
न वयं सकलस्येषेत्वादिकस्य मन्त्रत्वं ब्रूमः । किन्तु ब्रा-
ह्मणभागव्यतिरिक्तस्य (३) "ब्रह्मणे ब्राह्मण" मिति
ब्राह्मणाध्यायद्वयस्य ब्राह्मणत्वमाचार्योक्तं तथापि म-
न्त्रधर्माः सर्वे भवन्ति मन्त्रान्तर्गतत्वात् । एवमेव ब्रा-
ह्मणान्तर्गतमन्त्रभागानामपि ब्राह्मणधर्मा एव भवन्ति ।
द्वितीयश्चतुर्धा विधिनिषेधार्थवादनामधेयात्मा । आ-
द्यो द्विविधो मुख्योऽमुख्यश्च । लिङ् । लोट् । लेट् ।
तव्यत्तवै प्रत्ययो मुख्यः । स च यजेतेत्यादिरूपः । वि-
द्यते चात्रांशद्वयम् । यजिनिरूपितं प्रत्ययनिरूपितं
च । प्रत्ययेऽप्यंशद्वयम् । आख्यातत्वलिङ्त्वाभ्याम् । प्र-
थमं दशलडादिषु । द्वितीयँल्लिङ्त्वंच । आख्यातत्वलि-

(१) प्राति० १ अ० । सू० १ ॥

(१) कात्यायनमहर्षिप्रणीतस्य षड्विंशदध्यायात्मकस्य श्रौतसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयकण्डिकायाम् ॥

(२) संहि० २३ अ । २० मन्त्रः ॥

(३) सं ३० अ० । ५ मंत्रः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ङ्त्वाख्यां भावेनैवोच्यते। अतो लिङादीनां भावनाविधायकत्वेन मुख्यं विधित्वम् । तद्युक्तानि "स्वर्गकामो यजेते"त्यादीनि वाक्यान्यपि विज्ञातभावनापेक्षितांशत्रयसापेक्षकत्वाद्विशिष्टभावनानुष्ठापकत्वाच्चामुख्यविधिरित्युच्यते । स पुनस्त्रिविधः । अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसङ्ख्याविधिश्चेति भेदात् । तल्लक्षणानि । विधिरत्यन्तमप्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयत इति । उदाहरणानि । "व्रीहीन्प्रोक्षति"। "व्रीहीनवहन्ति" । "पञ्च पञ्च नखा भक्ष्या"इति। "अश्वाभिधानीमादत्ते"इति। पुनराद्यस्त्रिधा । विनियोगप्रयोगाधिकारविधिभेदात् । सोऽयं विधिः प्रवर्त्तनात्मकः । निषेधस्तु "ब्राह्मणो न हन्तव्यो" "न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि" इत्यादिरूपः। अर्थवादस्तु विधिस्तावकः प्ररोचनाविशेषजनकः । "ब्रह्मवर्चसीहैव भवति" "य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः"। नामधेयन्तु गुणफलोपधानार्थम् । यथा "अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः । सर्वोऽप्ययं वेदे एव तस्मिन्निकमित्याह ॥

तस्मिञ्छुक्ले याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥

तस्मिन्मन्त्रब्राह्मणात्मके याजुषाम्नाये यजुषामनियतपादावसानानामयं याजुषस्तस्मिन्याजुषे आम्नाये- आम्नायशब्दो वेदवचनः "श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय-

इति त्रिकण्डिकास्मृतेः । अत्र तस्मिन्निति ग्रहणाद्याजुष इति वक्तव्ये यजुषामेवायन्नियमः प्राप्नोति । न तु तदन्तर्गतऋङ्मन्त्राणामपि वक्ष्यमाणवर्णविकारादिसंस्काराँल्लक्षयति । यद्वा तस्मिन्याजुषाम्नाये याजुषेषु आम्नायः यजुर्वेदेषु मुख्यः, अत्राम्नायशब्दो मुख्यवचनः। "आम्नायश्श्रुतिमुख्ययो"रित्यभिधानात् । एकोत्तरशतसङ्ख्याकशाखासु मुख्ये । प्रपञ्चितं चास्य मुख्यत्वम् । "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते" इत्यस्य व्याख्यावसरेऽस्माभिरित्युपरम्यते । किं च माध्यन्दिनशाखामेव मुख्यामभिदधात्याचार्यप्रवृत्तिः तथा हि । ये मन्त्रा माध्यन्दिनशाखायामुक्ताः "प्रत्युष्टमित्यादयः, ते प्रतीकमात्रेणोदिताः । ये तु माध्यन्दिनशाखातः काण्वशाखायामधिकाः समधीताः "यत्ते प्राण"मित्यादयस्ते सम्पूर्णा एव भगवता सूत्रे उपनिबद्धा ये तु काण्वशाखातो माध्यन्दिनशाखायामधिकाः समधीताः "शिवो नामेत्यादयस्ते तु द्वयोः शाखयोः समाम्नातमन्त्रा इव प्रतीकमात्रेणोपनिबद्धा इति द्वयोः शाखयोः सममुख्यप्रवृत्तित्वे माध्यन्दिनशाखायामप्यनधीता इव माध्यन्दिनशाखामन्त्राः सूत्रे भगवता उपनिबद्धा भवेयुः । यस्तु सूत्रकृता काण्वमाध्यन्दिनशाखयोः समाम्नातो "अस्मात्त्वमधि जातोऽसीति मन्त्रः सूत्रे उपनिबद्धस्तस्य पत्न्यामप्यनूहप्रज्ञप्त्यर्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वान्न दोषः। अत एवोक्तं भर्तृयज्ञपितृभक्तिवासुदेवक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कौमाध्यायदेवयाज्ञिकादिभिर्भाष्यकारैः सकलमन्त्रपाठः पत्न्यामप्यनूहप्रज्ञप्त्यर्थइति । अत एवोक्तं वसिष्टेन "माध्यन्दिनी तु या शाखा सर्वसाधारणी हि सेति सङ्क्षेपः । प्रकृतमनुसरामः । स्वरप्रक्रियेत्यनेनान्वयः । स्वर इति संस्कारस्याप्युपलक्षणम् । उत्पत्तिविशिष्टत्वात् । तथा च प्रातिशाख्यसूत्रम् । "स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम." । अस्यार्थः । स्वरा उदात्तादयः । संस्कारा वर्णागमादेशलोपविकारप्रकृतिभावप्रभृतयः । अनयोश्छन्दसि वेदे नियमः । तत्र यजुषामनेकत्वात्कस्मिन्स्वरप्रक्रियेत्यत आह । 'शुक्ले' इति । शुक्लसञ्ज्ञके इत्यर्थः । तथा(१)"चेमानि शुक्लानि यजूंष्यपि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते इति । पञ्चदशयजुषां शुक्लसञ्ज्ञा विधत्ते । अस्यार्थस्तु इमानिकाण्वादीनि शुक्लानि शुद्धानि यजूंषि वाजसनेरपत्येन याज्ञवल्क्येन ऋषिणाऽऽख्यायन्ते शिष्येभ्य उपदिश्यन्ते इति विद्यारण्यश्रीपादैर्व्याख्यातः । वाजमन्नं सनिर्दानमस्यास्तीति वाजसनिरिति महीधराचार्य्यो मन्त्रभाष्ये व्याख्यातवन्तः । परिशेषादितरत्कृष्णम् । तथा च यजुर्हि द्विविधम् । शुक्लं कृष्णं च । "शुक्लं कृष्णमिति द्वेधा यजुश्च समुदाहृतम् । शुक्लं वाजसनं ज्ञेयं कृष्णं तु तैत्तिरीयकम् । तत्र हेतुः । बुद्धिमालिन्यहेतुत्वात्तद्यजुः कृष्णमीर्यते । व्यवस्थित प्रकरणं तद्यजुः

(१) शतपथब्राह्मणस्य चतुर्दशकाण्डे बृहदारण्ये पञ्चमप्रपाठके ॥

शुक्लमितीर्यते । इत्यादिस्मृतेश्च । सञ्ज्ञान्तरमप्यस्य । "आयातयामानि तु भानुगुप्तान्यन्यानि जातान्यतिनीरसानि । यजूंषि तेषामथ याज्ञवल्क्यो ह्ययातयामानि रवेरवापेति" भविष्यद्वचनाद्विज्ञायते । परिशेषादितरत् यातयाममिति । आख्यायिका चास्य द्वादशस्कन्धवाराहपुराणमहाभारतविष्णुपुराणादिषु प्रसिद्धेति विस्तरभयान्न लिख्यते । शुक्लानामपि पञ्चदशभेदात्मकत्वान्न ज्ञायते कस्मिन्नित्यतस्तं विशेषयति । माध्यन्दिनीयकेइति । शुक्लस्यैवावान्तरभेदे माध्यन्दिनीयसञ्ज्ञे यजुर्वेदाम्नाय इत्यर्थः । मध्यन्दिनसञ्ज्ञेन 'महर्षिणा लब्धो याज्ञवल्क्याच्छाखाविशेषो माध्यन्दिनो यजुर्वेदस्तमधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपरम्परया वर्त्तमानास्ते माध्यन्दिना उच्यन्ते । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यादिनाऽध्येतव्यत्वेन माध्यन्दिनानामयं माध्यन्दिनीयः । स एव माध्यन्दिनीयकस्तस्मिन्माध्यन्दिनीयके । स्वार्थे कप् । "तस्येद" मित्यण् । "तदधीत" इत्यण् । सम्भाव्यन्ते चात्रैते प्रत्ययाः । एवं विशिष्टे याजुषाम्नाये । मन्त्रे । ये मन्त्रा इषे त्वादिखम्ब्रह्मान्तास्तेषु । ब्राह्मणे प्रातिस्विकरूपेण स्वराणां वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्र इत्युक्तं जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । 'स्वरप्रक्रिया' । स्वराणामुदात्तादीनां प्रक्रिया प्रयोगः कथ्यत इति शेषः । ननु स्वराणामुक्तत्वात्पुनरुक्तिरिति चेन्न । "उच्चैरुदात्त" इति लक्षणोक्तिः । "ह्रस्वे न ते" इति प्रदर्शनोक्तिः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अधुना हृदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थमारम्भः । स्थानस्याभ्यर्हितत्वेन प्रथममनुदात्ताधिकरणमाह ॥

हृद्यनुदात्तः ॥ ४ ॥

हृदि हृदये । "पद्वन्न" इत्यादिना हृदयस्य हृदादेशः । सामीप्ये सप्तमीयम् । हृदयसमीपे दक्षिणहस्तेनानुदात्तप्रदर्शनं भवतीति भावः । तथा चानुदात्तस्वरवर्णोच्चारणवेलायां हस्तस्थानं हृदयसमीपे भवति । "हस्तेन ते" इति सूत्राद्धस्तेन । "दिशामनुक्तौ प्राची स्यात्तथा हस्तस्तु दक्षिण" इति परिभाषया दक्षिणेन । तल्लक्षणंय्यथा याज्ञवल्क्येनोक्तम् । चुलुम्नौका स्फुटो दण्डी स्वस्तिको मुष्टिकाकृतिः ॥ इत्येते हस्तदोषाः स्युः परशुश्चेति सप्तमः ॥ १ ॥ उत्तानं सोन्नतं किञ्चित्सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम् ॥ स्वरविच्च स्वरं कुर्य्यात्प्रादेशोद्देशगामिनम् ॥ २ ॥ मनुष्यतीर्थोच्चं कृत्वा पितृतीर्थोदकं व्रजेत् । नासितं करपृष्ठे तु सुव्यक्ताङ्गुलिमोक्षणम् ॥ ३ ॥ अङ्गुष्ठस्योत्तरं पर्व तर्जन्युपरि यद्भवेत् । प्रादेशस्य तु सो देशस्तन्मात्रं चालयेत्करम् ॥ ४ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्द्धन्युदात्त उदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूले स्यात्सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ५ ॥ तत्रैव । उदात्तं तु भ्रुवोः प्रान्ते प्रचं नासाग्रमेव च ॥ स्वरितं त्र्यङ्गुलं विन्द्यान्निपाते तु षडङ्गुलम् ॥ ६ ॥ उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमेतत्स्वारस्य लक्षणम् । षडङ्गुलं तु जात्यस्य हस्तानुपथगस्य च ॥ ७ ॥ चतुर्थभागमात्रं तु भूयस्तेनैव वर्त्तयेत् । इति ॥

मूर्द्धन्युदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तादीनि स्वरनामधेयानि (१) "उदात्तश्चानुदात्त" इत्यादौ संव्यवहारार्थं, स च मूर्द्धनि मुखप्रदेश इत्यर्थः मुखस्यापि मस्तकावयवत्वेन प्रसिद्धेः । अत एवोक्तं मूर्द्धन्युदात्त उदाहृत" इति भगवता याज्ञवल्क्येन । यथा (२) व्वायवस्थ । द्वयोरप्युदाहरणयोरनुदात्तोदात्तौ वैदिकप्रक्रियायां प्रसिद्धौ हृदि मूर्द्धनि च क्रमेण प्रदर्श्येते । स्वरितस्वरहस्तप्रदर्शनमाह ॥

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥

उदात्तानुदात्तधर्मविशिष्टः स्वरितः श्रुतिमूले दक्षिणकर्णमूलसमीपे दर्शनीय इति । यथा (३) व्वायवइत्यत्रान्तिमो वकारः स्वरितः कर्णमूले प्रदर्श्यते । ननु प्रचयकथनान्न्यूनमिति चेन्न । तस्यैतद्भेदात् । अतएवाऽऽचार्य्ययाज्ञवल्क्यपादाः । "अथातस्त्रैस्वर्य्यलक्षणं व्याख्यास्यामइति । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च तथैव च । लक्षणं वर्णयिष्यामि दैवतं स्थानमेव चे"ति ॥ १ ॥ वीनेवापि च नारदीयशिक्षायाम् । "अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्या-

(१) प्रा० ४ अ० सू० १३२ ॥

(२) १ । १ ॥

(३) तत्रैव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मि आर्चिकस्य स्वरत्रयम् । उदात्तश्चानुदात्तश्च तृतीयः स्वरितः स्वरः ॥ १ ॥ सएवोदात्तइत्युक्तः सएवं स्वरितात्परः । स्वरितः प्रोच्यते तज्ज्ञैर्न्न चावान्यत्स्वरान्तरम् ॥ २ ॥ इति । तथा प्रचयस्यावान्तरभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानं, तथा जात्यादीनां स्वरितभेदानामभिधानादिह नोच्यन्त इत्याह ॥

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥

एवं प्रचयजात्यादयः स्वरितभेदा अभिहिता उक्ताः पूर्वं प्रातिशाख्ये इति शेषः । ते च । जात्यः क्षैप्रोऽभिनिहितस्तैरोव्यञ्जनएव च । तैरोविरामः प्रश्लिष्टः पादवृत्तश्च सप्तम इति नारदेनोक्तः । एतेषां लक्षणानि प्रातिशाख्येऽभिहितानि नाष्टमस्तु (१) तथाभाव्यः । कम्परूपस्य तथाभाव्यस्य वाजसनेयिनां संहितापाठे निराकृतत्वात् । उक्तं च माध्यन्दिनशिक्षायाम् । (२) औज्जिहायनकैर्माध्यन्दिनमतानुसारिभिः । अवग्रहो यदा नीच उच्चयोर्म्मध्यतः क्वचित् ॥ १ ॥ तथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् । इति । पदपाठे तु भवति कम्प इति । एतेषां स्वरित भेदानां हस्तप्रदर्शनं तु "स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्यते" इति सूत्रे प्रातिशाख्यविवरणे स्पष्टम् । तद्यथा । उदात्तादनुदा-

(१) ताथा भाव्यस्तथाभाव्यश्चेतिपाठद्वयं समीचीनं दृश्यते ॥

(२) औज्जिहायनकैरौजिहायनकैरित्युभयथा पाठः शतद्वयवर्षात्मकस्य प्राचीनतरगुद्रयस्य पुस्तकस्य च पाठः ॥

त्ते तु वामाया भ्रुव आरभेत् । उदात्तात्स्वरितोदात्ते क्रमाद्दक्षिणतो न्यसेत् ॥ १ ॥ प्रणिघातः प्रकृष्टो निघातः । नीचतामतितरां मनुष्यदानवद्धस्तो न्युजापरपर्य्यायः । केषु चिद्भेदेषु पिटदानवदित्यादि । एतेषां प्रातिशाख्येऽभिधानादेते नोक्ता इति । एतेषां लक्षणानि याज्ञवल्क्यीयशिक्षायां नारदीयशिक्षायां चोक्तानि । सयकारं॰ सर्वं वाप्यचरं स्वरितं भवेत् । न चोदात्तं पुरस्तस्य जात्यः स्वारः स उच्यते ॥ १ ॥ उदाहरणानि यथा मनुष्यानिव । चम्वी इति, धान्यमसि । कन्याऽइव वहतु । इउवर्णौ यदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित् । अनुदात्ते प्रत्यये नित्यं विन्द्यात्क्षैप्रस्य लक्षणम् ॥ २ ॥ यथा त्र्यम्बकम् । द्व्वन्नः । ए ओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितस्य यः । अकारो लुप्यते यत्र तं चाभिनिहितं विदुः ॥ ३ ॥ यथा (१) तेऽवन्तु । (२) कुक्कुटोऽसि ॥ उदात्तपूर्वं यत्किञ्चिच्छन्दसि स्वरितं भवेत् । एषः सर्वबहुस्वारस्तैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ ४ ॥ यथा (३) इडे । रन्ते । हव्ये काम्ये । चन्द्रे । ज्योते । अवग्रहात्परो यत्र स्वरितः स्यादनन्तरम् । तैरोविरामं तं विन्द्यादुदात्तो यदवग्रहः ॥ ४ ॥

(१) १२ । ५७ ॥

(२) १ । १६ ॥

(३) ८ । ४३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथा (१) गोमदिति गो । मत् । (२) गोपताविति गो । पतौ । इकारं यत्र दृश्येत इकारेणैव संयुतम् ॥ उदात्तमनुदात्तेन प्रश्लिष्टं तं निबोधत ॥ ६ ॥ यथा (३) अभि इन्धताम् अभीन्धताम् । स्वरिते चेत्स्वरे चैव विवृत्त्या यत्र दृश्यते ॥ पादवृत्तो भवेत्स्वारः स्विन्नऽआदित्येति निदर्शनम् ॥ ७ ॥ यथा (४) पुत्र ऽईधे । अलमनया प्रसङ्गागतचिन्तया प्रकृतमनुसरामः । यथा मन्त्रे हृदि उदात्तादयो भवन्ति तथा ब्राह्मणेऽपि भवन्तीत्याह ॥

ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥

उदात्तानुदात्तौ (५) भाषिकलक्षणलक्षितौ स्वरावेव स्वारौ स्वार्थेऽण् । ब्राह्मणे शतपथे भवतः । पूर्वं "द्वा"विति सूत्रेणोक्तमेवार्थं स्पष्टतायै अनूच्यते । मूर्ध्नि हृदि च भवत इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । चरकाणां ब्राह्मणे

(१) २० । ८१ ॥
(२) १ । १ ॥
(३) ११ । ६१ ॥
(४) ११ । ३२ ॥
(५) भाषिकं नाम ब्राह्मणस्वरलक्षणविधायकं एतत्प्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टस्य भाषिकसूत्रपरिशिष्टम् । "अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियम" इत्यादि त्रिकण्डिकात्मकं सभाष्यं वक्ष्यमाणमग्रे मुद्रापयिष्यमाणं ज्ञातव्यं बुधैरिति ॥

तु मन्त्रवत्त्रैस्वर्यमिति । खाण्डकीयौखीयानां चातुःस्वर्यमपि क्वचित् । वाष्कलादिब्राह्मणानां तानरूपैकस्वर्यमिति, साम्नां मन्त्रेऽपि सप्तस्वर्यं प्रातिशाख्येऽभिहितम् । एवं मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे स्वरप्रक्रियामुक्त्वा वेदाङ्गकल्पेऽप्येवमेव स्यादतआह ॥

+ तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥

सूत्राणि सूचनात्सूत्रमुच्यतइति । सूत्राणि कल्पाख्यानि श्रौतस्मार्तप्रतिपादकानि छन्दोवच्छन्दसा तुल्यानि स्वरसंस्कारनियमेनेति शेषः । छन्दसि नियमस्तथा सूत्रेष्वपि तन्नियमो भवति वेदाङ्गत्वात् । सूत्रोपादानाच्छत्रिन्यायेनेतरेषु वेदाङ्गेषु छन्दादिषु स्वरसंस्कारौ नियमेन भवतीति गम्यते । छन्दोवदित्यत्र "येन तुल्य"मिति भवति नोदात्तादीनामप्याक्षेपो भविष्यतीत्युक्तं, तानस्वराणीति तानएकश्रुतिः स्वरो येषां तानि तानस्वराणि तथाच संस्काराः "अनुस्वारस्य ठं॰मित्यादेशादिरूपाः छन्दसि यथा तथा ऽत्रापि भवन्ति परं तु उदात्तादित्रैस्वर्यंन्न भवति किन्तु एकस्वर्यं किं तत् तानस्वर्यं यथा चाङ्कराचार्य्यपादाः । (१) तानो वा नित्यत्वादेकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ यज्ञकर्म्मणि सुब्रह्मण्या सामजपन्यूँखयाजमानवर्ज्जम् । स्पष्ट एवार्थः ॥

(१) कात्यायनश्रौतसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य दशमीकण्डिकान्तर्भूतमिदं सूत्रम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतिकात्यायनकृते प्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रे प्रथमा कण्डिका समाप्ता ॥

इत्यनन्तदेवयाज्ञिकविरचिते प्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा कण्डिका समाप्ता ॥

अथ कतिचिद्वशिष्टसंस्कारानाह ॥

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहल्सँय्युक्तस्य सँय्युक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणम् ॥ १ ॥

अथ स्वरप्रक्रियाकथनानन्तरं स्वरपदोपलक्षितसंस्कारप्रक्रियोच्यत इति शेषः । यद्वा पञ्चदशयजुःशाखासाधारणसंस्कारकथनानन्तर्य्यार्थोऽयमथशब्दः । यद्येते संस्काराः प्रातिशाख्ये निबद्धा भवेयुस्तदा सर्वेषां काण्वादीनामपि सुरितरोऽपि तेषां पृथगेवोपदेशो युक्त इति । ननु प्रातिशाख्यस्यान्वर्थसञ्ज्ञाकरणेन प्रतिशाखं भिन्नत्वात्कथं तेषां धर्मप्राप्तिरिति चेन्नैतदेवम् ।

यतः प्रतिपञ्चदशशाखायां भिन्नानि प्रातिशाख्यानि नोपदिष्टानि किं तु श्रौतस्मार्त्तसूत्रवत्प्रातिशाख्यसूत्रमपि पञ्चदशशाखासाधारणं समाम्नातम् । विज्ञापयति चामुमर्थमाचार्यप्रवृत्तिः । तथाहि "देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वमित्येके" अस्मिन्नेकपदग्रहणमन्यशाखापरमिति भाष्यकृतः । एवं (१) वायवस्थेत्युपायवस्थेति चैके इत्यादि । एवं प्रातिशाख्यसूत्रेऽपि शाखान्तराभिप्रायेण "हरिशयेत्येके" इत्यादिषु एकपदमन्ववोचत् । एकस्यामेव शाखायां मतान्तरेण पाठान्तरमिति विरोधीति सङ्क्षेपः । प्रतिशाखासु भवं प्रातिशाख्यमिति सम्भवाभिप्रायेण बहुवचनान्तयोगेनापि निर्वाह इत्यास्तान्तावत् ॥ अन्तस्थानामाद्यस्योच्चारणे जकारोच्चारणमित्यनेनान्वयः कर्त्तव्यमिति शेषः । न च न ज्ञायतेऽन्तस्था इति पदार्थबोधस्य वाच्यम् । ज्ञायतेऽन्तस्था इति वक्तव्यम् । कथं ज्ञायतेऽन्तस्था इति ज्ञापयन्त्येवाचार्याः । यदाह प्रथमाध्याये "उपदिष्टा वर्णा" इति, अष्टमाध्याये "अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्याम" इति, "तत्र स्वराः" । अइति । आइति । आ३इति । इइति । ईइति । ई३इति । उइति । ऊइति । ऊ३इति । ऋइति । ॠइति । ॠ३इति । ऌइति । ॡइति । ॡ३इति । एइति । ए३इति । ऐइति । ऐ३इति । ओइति । ओ३इति । औइति ।

(१) तैत्तिरीयकण्वशाखिनोः संहितायाः पाठः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

औ३इति ॥ "अथ स्पर्शाः" । किति खिति गिति घिति ङिति कवर्गः । चिति छिति जिति झिति ञिति चवर्गः । टिति ठिति डिति ढिति णिति टवर्गः । तिति थिति दिति धिति निति तवर्गः । पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः । "अथान्तस्थाः" । यिति रिति लिति विति । "अथोष्माणः" । शिति षिति सिति । हिति । इति व्यञ्जनानि । "अथायोगवाहाः" । अकारादिस्वरयोगे स्वरूपं वहन्ति ते केवलाः । ≍कइति जिह्वामूलीयः । ≍पइत्युपध्मानीयः । अं इत्यनुस्वारः । अः इतिविसर्जनीयः । ळँ इति नासिक्यः । कुँखुँगुँघुँ एते यमाः । इत्यन्तस्थादीन् "निर्द्दिश्य इतिना" "कारेण च" । आभ्यां सूत्राभ्यां वर्णनिर्द्देशः । तथा चान्तस्थामाद्यस्य यकारस्य स्थाने यकारोच्चारणं भवति । अत्र लाघवाद्यकारस्येतिवक्तव्ये लिपिभ्रमात्साहश्याद्वाऽन्यस्य यकारादिकस्य मा भूदित्यन्तस्थानामाद्यस्येति ग्रहणम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । सर्वस्य प्राप्तमतस्तं विशेषयति पदादिस्थस्येति । सुप्ताद्यन्तस्य पदस्यादिः पदादिस्तस्मिन्निति, पदादिस्थस्य यथा (१) युञ्जानः प्रथमम् । अत्र पदादिस्थत्वाद्यकारस्य स्थाने जकारोच्चारः । पदादिस्थस्येति किम् । (२) तत्त्वायं । धियः । अत्र मा भूत् । (३) अस्मिन्यज्ञे

(१) ११ । १ ॥
(२) इदमपि तथा ॥
(३) १९ । ५७ ॥

इत्यत्रातिप्रसङ्गाद्यागासिद्धेर्वा पुनर्विशिनष्टि । अन्यहलसँय्युक्तस्येति । अन्येन हला व्यञ्जनेनासँय्युक्तस्य योगमप्राप्तस्य यथा । इदमुदाहरणं प्रत्युदाहरणं च । (१) अस्मिन्यज्ञे । स्वधयां । (२) घृताचीर्य्यन्तु । हर्य्यतेत्यत्र पदादिस्थत्वाभावान्न स्यादतस्तं पुनर्विशिनष्टि । सँय्युक्तस्येति । रेफो रकारः ऊष्मणामन्त्यो हकार आभ्यां युक्तस्यापि अविशेषेण पदादिस्थत्वादिविशेषमन्तरेणादिमध्यावसानेषु पदस्थस्येत्यर्थः । जकारोच्चारणम् । यथा (३) सूर्य्यं वडां । (४) हर्य्यत । घृताचीर्य्यन्तु । व्युत्क्रमेणान्तमध्यादीनामुदाहरणानि । घृताचीर्य्यन्त्वित्यत्रोभयत्र प्रयोजकम् (५) कण्ड्वय्युरन्नं । (६) गेह्याय च (७) तेन मह्यँन्वेदो भूयाः । इति क्रमेणादिमध्यावसानेषु हकारयुक्तोदाहरणम् । एताभ्यामेव युक्तस्येति किम् । (८) भर्गो देवस्य । (९) अद्यावोचत् ।

(१) इदमपि तथा ॥
(२) ३ । ४ ॥
(३) ३३ । ३९ ॥
(४) पूर्वोक्तमुदाहरणं ज्ञेयम् ॥
(५) २९ । २७ ॥
(६) १६ । ४४ ॥
(७) २ । २१ ॥
(८) ३ । ३६ ॥
(९) १६ । ५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र मा भूत् । आभ्यां युक्तत्वेऽपि । (१) अग्निर्ज्योतिरित्यत्र मा भूदिति काकाक्षिगोलकन्यायेन पुनरुपात्तेन अन्यहलसंयुक्तेति विशेषणेन सम्बध्यते । (२) अग्निर्ज्योतिः । (३) व्यष्ट्यै च । न केवलमाभ्यामत आह । ऋकारेण चेति । ऋकारेण संयुक्तस्य यकारस्य च । अत्रापि चकारादविशेषेणेत्यादिकमन्वेति । यथा (४) सामान्यृग्भिः । अत्र लाघवेन रेफोष्मान्त्यऋकारैः परे इति वक्तव्ये भिन्नपदोपादानेनान्यहलसंयुक्तस्येति न विशेषणीयमिति मन्यते । तथा च सामान्यृग्भिरित्यत्रान्यहल्योगेऽपि चवर्गतृतीयोच्चारणं भवतीति । अत्र संयुक्तपदेन योगोऽभिधीयते । पारिभाषिकोऽपि क्वचित् । अन्यहलसंयुक्तस्येति विशेषणात् (५) धुर्य्यौ, (६) नृपाय्यमित्यादिषु न स्यादत आह ॥

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥

एवं पदादिमध्यावसानेषु यकारं द्विर्भावे द्वित्वे स-

---

(१) ३ । ८ ॥

(२) पूर्वोक्तमुदाहरणं बोध्यम् ॥

(३) १६ । ३२ ॥

(४) २० । १२ ॥

(५) २ । १७ ॥

(६) २० । ८१ ॥

ति ज्ञेयम् । द्वित्वसिद्धमसिद्धं कोपादीयते । यथा (१) धाय्याः (२) नृपाय्यम् । (३) धुर्य्यौ । प्रातिशाख्येऽपि भगवता कात्यायनेन याज्ञवल्क्येन चेषत्स्पृष्टस्य यकारस्य पदादिस्थले पञ्चदशशाखासाधारण्येन स्पृष्टप्रयत्नता विहिता । अतः सम्प्रदायविद एवं विधे यकारे स्पृष्टप्रयत्नज्ञापनाय मध्ये बिन्दुं प्रक्षिपन्ति । स्पृष्टप्रयत्नं स्थानैक्याच्चवर्गतृतीयसदृशं यकारं पठन्ति च । अन्तस्थप्रकरणसङ्गत्याऽऽह ॥

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः सँयुक्तस्योष्मऋकारैरेकारसहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

---

(१) १२ । २४ ॥

(२) पूर्वोक्तम् ॥

(३) तयोदाहरणं ज्ञेयम् ॥

(४) १ । २२ । सँय्यौमीत्यत्र "अन्तस्थामन्तस्थास्विति प्रा० ४ अ० १० सूत्रेण सानुनासिको द्वितीयो यकारः । १० । ८ । जराय्य्वसि । अत्र स्वरात्सँय्योगादिरित्यनेन प्रा० अ० ४ सू० १०० त्रेण द्वित्वम्भवति । अत्र कश्चन विशेषोऽमोघनन्दिन्यां शिक्षायामुक्तः । उपसर्गात्परस्य यकारस्य न जकारोच्चारणम् । १७ । ९ । उप यज्ञं० हविर्धं नः । द्विर्भावेऽप्यन्निषेधो न भवति । १ । २२ । सँय्यौमि । पदान्तत्वेन सिद्धे पुनर्जकारोच्चारणविधानं तेनोपसर्गात्परत्वेऽपि ८ । ३५ । स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् । ३ । ५ । अनु योजान्विन्द्रेत्यत्र चवर्गतृतीयोच्चारणं कर्त्तव्यमत एवामरेशकृतवर्णरत्नप्रदीपिकायां प्रातिशाख्यानुसारिण्यां शिक्षायां प्रतिपादितम् । अनु योजान्विन्द्र ते तु उप यज्ञं तथा विना । अवग्रहे च १ । १२ । देवयुवमि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथाद्यान्तस्थकथनानन्तरं अपरान्तस्थस्य द्वितीया-न्तस्थस्य रेफस्येति यावत् । कीदृशस्य अयुक्तान्यहलः अयुक्तं योगमप्राप्तं अन्यद्धल् यस्मिन् अयुक्तान्यहल् त-स्यायुक्तान्यहलः तस्य ऊष्मणऋटकारैः सँय्युक्तस्य ऊष्मा-णः पूर्वोक्ताः शषसहाः तैर्युक्तस्य एकारसहितोच्चा-रणं एकारसहितमुच्चारणं कर्त्तव्यमिति शेषः । अत्रा-पि मण्डूकप्लुतिन्यायेनाविशेषेणादिमध्यावसानेष्वित्य-नुवर्त्तते । उदाहरणम् । यथा (१) स्तृज प्रंशस्त दृ-र्शतम् । इत्यत्र दरेशतमित्येवं पाठो न तु रेफसहितः । एवमन्यत्र । (२) व्वर्षौ वर्षीयसि । सकारोदाहरणे षकारोदाहरणमेव भवति । तथा च इण् कवर्गाभ्यां परस्य षस्य मूर्द्धन्य इति स्मृतिः । इण मध्ये रेफस्य पा-ठेन तदुत्तरस्य सकारस्य षकार एव स्यात् । पूर्वेणा-णग्रहाः सर्वे परेणणग्रहाः स्मृता इति च । (३) व-

र्ति देव । युवम् । इत्यत्र यकारस्य जकारोच्चारणम् । अयो पूर्वकस्य यकारस्य न-जकारोच्चारणम् । यथा १६ । ८ । अयो ये अस्य सत्वानः । अत्र याज्ञवल्क्येन शिक्षायां विकल्पेन जकारोच्चारणं कृतम्भवति, अथ मासनशब्देभ्यो विभाषाम्रेडिते य-वौ । अथ मा स न शब्दपूर्वकस्य विकल्पेन । जकारोच्चारणं भवति यथा २० । ८२ । न यत्परं÷ । १५ । ३२ । स योजते अत्रोदाहरणद्वये जकारोच्चारणं न भवति । ६ । २८ । स यन्ता । ७ । १७ । मनो न येषु । अत्रोदाहरणद्वये जकारोच्चारणं भवति । अत्र विकल्पे विषये सम्प्रदाय एव प्रामाणिकानां शरणमिति ॥

(१) ११ । ३६ ॥
(२) ६ । ११ ॥
(३) २ । १ ॥

र्हिरसि । बर्हिषे त्वा । (१) अयं ते योनिर्ऋत्वियः । (२) निर्ऋते तुभ्यम् । अयुक्तान्यहल् इति किम् । (३) व्वर्ष्मीय च । (४) युञ्जप्रतिर्ह्रीषीत् । (५) अनु मा-र्ष्टु । अत्र मा भूत् । एभिर्युक्तस्येति किम् । (६) ऊर्ज्जे त्वा । प्राप्यंयतु । अत्र मा भूत् । उक्तं च माध्यन्दि-नशिक्षायाम् । "शषसहा यत्र दृश्यन्ते रेफेणाङ्कित-मस्तकाः । स्वरं भक्तं प्रयुञ्जीत सँय्योगे नैव कारये-त्" । तथैव सङ्गत्याह ॥

एवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् ॥ ४ ॥

एवं संयुक्तासंयुक्तस्थले तृतीयान्तस्थस्य लकारस्य क्व-चित् लक्ष्यानुरोधेन पूर्वोक्तं एकारसहितोच्चारणं कर्त-व्यमिति यथा (७) शतवल्शो व्विरोह सहस्रवल्शाः । (८) उप वल्हामसीत्यत्र वलेहामसीत्युच्चारः । एव-मन्यमप्युदाहरणमूह्यम् । अत्र रलयोः सावर्ण्यान्नित्य-ताज्ञापनार्थं पुनर्ग्रहणम् । एकारोच्चारणादेशप्रसङ्गा-

(१) ३ । २४ ॥
(२) १२ । ६२ ॥
(३) १६ । ३९ ॥
(४) १ । २ ॥
(५) ८ । १४ ॥
(६) १ । १ ॥
(७) ५ । ४५ ॥
(८) २३ । ४२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दाह ॥

ऋकारस्य तु सँय्युक्तासँय्युक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

तु पुनः ऋकारसंयुक्तस्य असंयुक्तस्य च अविशेषेण सर्वत्रादिमध्यावसानेषु एवं एकारसहितोच्चारणं कर्त्तव्यमित्यनुषङ्गः । यथा (१) ऋताषाट् । ऋतधाम । इदमसंयुक्तोदाहरणम् । संयुक्तोदाहरणँय्यथा (२) सृज प्रंशस्त । (३) कृणुहि । (४) पितृन् । (५) सामान्यृभिरित्यादि । अत्र ऋताषाडित्यादिपाठः । "ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यात्प्रायशो लव्याभावाच्च लृकारग्रहणम् (६) । पुनरेतस्य प्रसङ्गादाह ॥

अथान्त्यस्थान्तस्थानां पदादिमध्यान्त्यस्त्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयान्तस्थादेशकथनानन्तरं अन्तस्थानामन्त्यस्य वकारस्येति यावत् । त्रिविधं प्रकारं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिः प्रयत्नैरुच्चारणं कर्त्तव्यमित्युच्यते । एतच्च क्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तम्महर्षिणा याज्ञवल्क्येन । "वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः । आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूतर इति । (१) व्वायवस्त्थ । देवो वः÷ । अन्तस्थादेशोपदेशानन्तरमूष्मप्रसङ्गादाह ॥

*** अथो मूर्द्धन्योष्मणोऽसँय्युक्तस्य टुमृते सँय्युक्तस्य च खकारोच्चारणम् ॥ १२ ॥**

अथो अन्तस्थादेशोपदेशानन्तरं मूर्द्धन्योष्मणो मूर्द्धन्यश्चासौ ऊष्मा च मूर्द्धन्योष्मा तस्य मूर्द्धन्योष्मणः षका-

(१) १८ । ३७ ॥

(२) ११ । ३६ ॥

(३) १० । ३२ ॥

(४) १२ । ७० ॥

(५) २० । १२ ॥

(६) एवं तृतीयान्तस्थस्य ळकारस्य क्वचिदुदाहरणानि ळत्वपराणि तत्र ळे इत्युच्चारणम् । ५ । ४५ । शतवल्शः । २३ । ४२ । उप वल्हामसि । वाग्निकेन सावर्ण्यात् लृकारस्यापि ळे इत्युच्चारः । १८ । ११ । कॢप्तं च मे कॢप्तिश्च मे ॥

(१) १ । १ । अत्रापि कश्चन विशेषोऽमोघनन्दिन्यां शिक्षायाम् । उपसर्गपरो यस्तु स वकारो लघुर्मतः । ये ये पदादिस्थयकारविषये निषेधास्ते वकारेऽपि प्रत्येतव्याः । यथा ३३ । ५५ । प्र वायुमच्छा । ११ । १३ । अथा षयम् । विशेषस्तु संहितापाठे वः । वाम् वा । वै । वि । वौ । एषूदाहरणेषु वकारा लघवो भवन्ति । यथा १ । १ । देवो वः÷ । ७ । ११ । या वाम् । ९ । ७ । व्वातो वा मनो वा । २३ । १७ । न वा ऽउ ऽएतत् । २७ । ३३ । ता विमुञ्च । अत्रापि तदेव शिक्षाप्रमाणम् । वोवा वा वै मन्त्रपाठे लघवो गुरवः पदे । पदपाठे तु व्वाग् इत्यादीन्युदाहरणानि स्वयमूह्यानि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रस्येति यावत् । (१) "षटौ मूर्द्धनी"ति सूत्रात् षकारो मूर्द्धन्यः स्थानकरणपरित्यागेनार्द्धस्पृष्टषकारस्थाने कवर्गीयप्रतिरूपकं खकारोच्चारणं कर्त्तव्यम् । सर्वत्र प्राप्तौ विशिनष्टि । असँय्युक्तस्येति । न संयुक्तोऽसंयुक्तस्तस्य । यथा (२) इषे त्वा । (३) सहस्रशीर्षा पुरुषः । (४) विभर्ष्यस्त्वं इत्यत्र न स्यादतआह । टुस्ते सँय्युक्तस्येति । टुं टवर्गं विना संयुक्तस्य हल्युक्तस्य च भवति । यथा (५) शष्पप्राय च । टवर्गग्रहणं किम् । (६) कृष्णोऽसि । (७) श्रेष्ठतमाय । (८) प्रत्युष्टम् । उगितत्त्वाद्वर्गग्रहणम् । (९) "प्रथमग्रहणे वर्ग"मिति प्रातिशाख्येयसूत्रात् । उक्तं च माध्यन्दिनीयशिक्षायाम् । "पदस्याद्यन्तमध्ये स्यात्खकारोच्चारणं षिति । तृतीयवर्गयोगे तु षएव स्यात्सदैव ही"ति । षकारस्थाने स्यादित्यर्थः । इति शब्दात्तेन वर्णनिर्देशः कार्य इति प्रातिशाख्यात् । सर्वत्र संयुक्त इति

(१) प्रा० १ अ० सू० ६७ ॥
(२) १ । १ ॥
(३) ३१ । १ ॥
(४) १६ । ३ ॥
(५) १६ । ४२ ॥
(६) २ । १ ॥
(७) १ । १ ॥
(८) १ । ७ ॥
(९) प्रा० १ अ० सू० ६४ ॥

पदं एकादि हल्परतया ज्ञेयम् । संयुक्तशब्देन वर्णयोगग्रहणं न तु पारिभाषिको "हलोऽनन्तराः संयोग" इति (१)॥ एवमादेशाः कदा भवन्ति इत्यपेक्षायामाह ॥

अद्ध्ययनादिकर्म्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या ॥१२॥

एते संस्कारा अध्ययनादिकर्मसु यजनयाजनजपादिसङ्ग्रहार्थमादिपदोपादानं अर्थवेलायां मन्त्रार्थवेलायां प्रकृत्या प्रकृतिरूपेण । मखोः अरिः । पदकाले, मध्वरिः । संहिताकाले लोकोदाहरणम् । वेदेव प्र अर्प्पयतु । प्रार्प्पयतु । तथा अर्थकाले अग्निमीडे । अग्निमीळे । इत्यादिवत्सर्वे पूर्वोक्ता वर्णाः पूर्वप्रकृत्याः स्युरिति भावः । अस्ति चास्यार्थचिन्तने महत्फलमावश्यकता च । तदुक्तं समावर्त्तनसूत्रे "वेदं समाप्य स्नाया"दित्यत्र भाष्ये ॥ (२) ॥

(१) अत्रापि कश्चिद्विशेष उक्तो लघुमाध्यन्दिनीयशिक्षायाम् । षकारस्य खकारः स्याट्टुकयोगे तु नो भवेत् । टवर्गयुक्तस्योदाहरणं भाष्ये प्रोक्तं ककारयुक्तोदाहरणं तु क्षकाराक्षरे षकारयुक्तमुच्चारणीयम् । अवयवसम्भवनेऽपि मातृकादौ गणनादेकवर्णत्वादवयवविभागाभावे न खकारोच्चारणं भवति । ककारयोगे खकारोच्चारणाभाव इति नियमस्तु न १६ । ४५ । शुष्कूचर्याय च । इत्यादौ विपरीतसंयोगे ककारयोगेऽपि खकारोच्चारणसत्वात् ॥

(२) पारस्कराचार्यकृतगृह्यसूत्रस्य द्वितीयकाण्डीयसप्तम्याः कण्डिकाया हरिहरकृतभाष्ये स्पष्टमुक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति कात्यायनकृतौ प्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

इति प्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रभाष्ये द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ २ ॥

अयोगवाहस्यानुस्वारस्यादेशं वक्तुमारभते ॥

अथानुस्वारस्य ꣳमित्यादेशः शषसहरेफेषु ॥ १ ॥

अयोगवाहादेशोपदेशानन्तरं अनुस्वारस्य ꣳमिति ꣳकार आदेशः स्वाद्रोष्मसु परेषु इति सूत्रात् ꣳमित्युपदेशः सनिमित्तमादेशं विभजते ॥

तस्य त्रैविध्यमाख्यातꣳ ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः ॥ २ ॥

तस्य ꣳकारस्य ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैस्त्रैविध्यं त्रिःप्रकारत्वमाख्यातमुक्तम् । ह्रस्वादीनां लक्षणान्युक्तानि "एकमात्रो ह्रस्व"इत्यादिना । वस्तुतस्तु गुरुदीर्घयोर्भेदो नास्ति तथाऽप्युपाधिभेदाद्भेदो मन्तव्यः । अस्ति चात्रो

पाधिः । सङ्ज्ञाभेदो निमित्तभेदो लिपिभेदश्च । तृतीयस्तु इदानीं प्रायशः परिभ्रष्टस्तथापि प्राचीनसम्प्रदायानुरोधादिज्ञायते । तत्र दीर्घाद्क्षरात्परो दीर्घो भवति गुरौ संयुक्ताक्षरे परे गुरुर्भवति न तु दीर्घे परे असम्भवात् । अत एव दीर्घादक्षरादित्यत्र गुरोरक्षरादिति न भवति । क्रमेणोदाहरणानि । यथा (१) त्रिंशद्धाम इत्यत्र त्रिꣳशद्धाम । (२) पिꣳपन्तेति । (३) भूयासꣳ सुगृहपतिः । (४) शतꣳहिमाः । (५) सꣳरायस्पोषेण । इत्यादिषु ह्रस्वात्प-

---

(१) ३ । ८ ॥

(२) हविर्यज्ञकाण्डस्य १ प्रपाठकस्य ६ ब्राह्मणस्य ४ खण्डस्य । अनुस्वाररूपस्य ꣳकारस्यार्द्धमात्रिकता भवति व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकमिति शास्त्रात्, तथापि प्रातिशाख्यस्य ४ अ० १४८ । १४० "अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽध्यर्द्धा मात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रेति" । "दीर्घादर्द्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धेति" द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सार्द्धैकमात्रा प्रतिपादिता, अत एव याज्ञवल्क्यमहर्षिणा शिक्षायां गुरौ ꣳकारे लघौ ꣳकारे दीर्घे ꣳकारे च क्रमेणाङ्गुष्ठाङ्गुलिप्रक्षेप उक्तः । अनुस्वारेऽङ्गुष्ठक्षेपश्चाङ्गुष्ठाकुञ्चनं लघौ । दीर्घे रङ्गे च तर्जन्याः प्रसारः परिकीर्त्तित इति । रङ्गलक्षणं पाणिनिनोक्तं यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्राँ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया । १ । एवं कङटणतनपमेषु हल्वर्णेषु तर्जन्यङ्गुल्यधो नामनं मुष्ट्याकारं नखग्रहणं कुण्डलाकारं पञ्चाङ्गुलिमेलनमेतत्सर्वं क्रमशो हस्तप्रदर्शनमूर्द्धरेतसां योगिनां त्रिकालज्ञानां महर्षिणामनुभवसिद्धमिति । आसामङ्गुलिमुद्राणां शिक्षोक्तं लक्षणं मया । प्रातिशाख्येऽष्टमाध्याये लिखितं विदुषां मुदे । १ । इति ॥

(३) २ । २८ ॥

(४) २ । २७ ॥

(५) ३ । २० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रो दीर्घः । (१) पृथिव्याᳬ शतेन पाशैः । (२) यजूᳬषि नाम । (३) सस्त्वाᳬसः । (४) बर्हिरङ्क्ताᳬ हविषा । (५) विषाᳬ रयीणाम् । इत्यादिषु दीर्घात्परो ह्रस्वः । (६) भेषजᳬ श्रिया । (७) कल्पताᳬ श्रोत्रम् । (८) दᳬष्ट्राभ्याम् । (९) पुरोडाशैर्हवीᳬष्या । (१०) सोमानᳬ स्वरणम् । (११) सप्तर्षीणाᳬ सुतेन । (१२) सिᳬह्यसि । एवं रेफे परे संयोगोदाहरणमथोह्य-

(१) १ । २५ ॥
(२) १२ । ४ ॥
(३) ८ । १८ ॥
(४) २ । २२ ॥
(५) ३ । १३ ॥
(६) २१ । ३८ ॥
(७) २२ । ३३ ॥
(८) ११ । ७८ ॥
(९) १९ । २० ॥
(१०) ३ । २३ ॥
(११) ३ । २० ॥
(१२) ५ । १० । अत्रापि कश्चिद्विशेषोऽमोघनान्दिन्यां शिक्षायाम् । अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये । उदाहरणं १६ । ४६ । देवानाᳬ हृदयेभ्यः । २५ ३६ । यन्नीक्षणं मॉस्पचन्या इत्यत्र तु न ᳬकारोच्चारणम् । अनुस्वाराभावात् । ऋग्वेदप्रातिशाख्यसूत्रेण नकारलोपादिस्वरानुनासिकत्वयोर्विधानात्तदनुसारस्यैवौचित्यात् । अत्र विशेषानुक्तेः । प्रातिशाख्ये "अलोपो मॉस्पचन्या" इति सूत्रटिप्पण्यां मया ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य सूत्रमुक्तं तस्मादत्र नोक्तमिति ॥

म् । शषसहरेफेष्विति किम् । (१) भागं प्रजावतीः । (२) शतधारम् । सहस्रधारम् । अत्र मा भूत् । एतादृक्स्थले किं स्यादत आह ॥

परसवर्णेषत्प्रकृत्या चान्यत्र ॥ ३ ॥

अन्यत्र यवलपरत्वाभावे परसवर्णेषत्प्रकृत्या परसवर्णा ईषती चासौ प्रकृतिश्च तया उच्चारणं भवति । यथा (३) युञ्जान इत्यत्र किञ्चित् ञकारोच्चारणमनुस्वारस्यादेशः परसावर्ण्यात् । (४) भागम्प्रजावतीः (५) तन्त्वा समिद्भिः । (६) त्वाङ्गन्धर्वा इत्यादि । अयोगवाहप्रसङ्गादाह ॥

विसर्गेष्वीषद्विरामः ॥ ४ ॥

विसर्गेषु अः इत्यादिषु ईषद्विरामः किञ्चिद्विरम्यते विसर्गस्य स्पष्टोच्चारणार्थम् । यथा (७) वसोः प-

(१) १ । १ ॥
(२) १ । ३ ॥
(३) ११ । १ ॥
(४) १ । १ ॥
(५) ३ । ३ ॥
(६) १२ । १८ ॥
(७) १ । २ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वम् । (१) पुरुषः सोसावहम् । ईषत्सङ्गत्याऽऽह ॥

पदाद्यस्य सँय्युक्ताकारस्येषद्दीर्घता च भवति ॥५॥

अकारस्य ईषद्दीर्घता भवति ईषद्दीर्घोऽप्युच्चारणं कर्त्तव्यम् । (२) अस्मन्नूर्ज्जम् इत्यत्र मा भूदत आह युक्तेति । अत्रापि सँय्युक्तशब्देन योगः व्यञ्जनयुक्तस्येर्थः । (३) व्वायवस्त्येत्यत्र मध्यमवकारान्तर्गताकार-

(१) ४० । १७ । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति । पाणिनीय-परामुक्तत्वादेकमात्रिकस्थाने एकमात्रिको विसर्गः प्राप्तः परन्तु स्थानत्वेन विभागः : पाणिनिना न तूच्चारणत्वेन उच्चारणं तु विसर्गस्य नान्तरीयकार्द्धमात्राकालापे- । किञ्चिदाधिकमवस्तानं कृत्वाऽग्रिमवर्णोच्चारणं कार्यमित्यदोषः । अत्रापि कश्च-विशेष उक्तो महर्षिणा भगवता योगियाज्ञवल्क्येन । ऊर्ध्वक्षेपाच्च यश्चोष्मा अध-श्च यो भवेत् । एकैकामुत्सृजेद्धीरः स्वरिते तूभयं क्षिपेत् । १ । द्विमात्रिके भवेदे-मात्रिके तूभयं क्षिपेत् । स्वरितं यद्भवेत्किञ्चिद्वकारसह संयुतम् । २ । तत्रो-न विजानीयान्निक्षेप उभयोरपि । कर्त्तव्यस्तूभयोः क्षेपो वायव्यौरिति दर्शनम् । जात्ये च स्वरिते चैव यकारो यत्र दृश्यते । कर्त्तव्यस्तूभयोः क्षेपः सदस्यैरिति नम् । ४ ॥ अस्यार्थः । उदात्तात्परे विसर्गे तर्जन्यङ्गुल्याः प्रसारणम् । तत्र हेतुः नं प्रदेशिनीं विद्यादिति पाणिनीयशिक्षोक्तत्वात् । अनुदात्तात्स्वरात्प्रचयाच्च परे ठिकाया अङ्गुल्याः प्रसारणम् । ह्रस्वात्स्वरितस्वरात्परे विसर्गे सत्युभयोस्तर्जनी-ठिकयोरङ्गुल्योः प्रक्षेपः । दीर्घात्स्वरात्परे विसर्गे कनिष्ठिकाङ्गुल्याः प्रक्षेपः । वका-राद्दीर्घादपि परे विसर्गे उभयोः प्रक्षेपः । यकारयुक्जात्यस्वरितार्द्दीर्घादपि परे विस-र्गे द्वयोरङ्गुल्योः प्रक्षेपः कर्त्तव्य इति ॥

(२) १७ । १ ॥

(३) १ । १ ॥

स्य मा भूदत आह पदाद्यस्येति । (१) व्विभ्राडित्यत्र मा भूदत आद्याकारस्येति । यथा (२) व्वसोः पवित्त्रम् । अत्र वकारपकारयोरीषद्दीर्घोच्चारणं यथा भवति तथा पठनीयम् । एवं (३) परमेष्ठ्यत्यादिषु ज्ञेयम् । अत एवाध्यायसमाप्तौ संहितायां दीर्घपाठे इति सम्प्रदायविदो लिखन्ति ॥

ईषद्दीर्घता च भवति ॥ ६ ॥

द्विरभ्यासो ग्रन्थपरिसमाप्तिसूचकार्थः । (४) अन्ये विस्तरशः स्वरसंस्काराः पञ्चदशशाखासाधारण्येन प्रातिशाख्ये उपनिबद्धा इति ॥

इति श्रीकात्यायनकृतौ प्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रे तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

इति श्रीमदनन्तदेवयाज्ञिकविरचिते प्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रभाष्ये तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

(१) ३३ । ३० ॥

(२) १ । २ ॥

(३) १ । २ ॥

(४) ईषद्दीर्घत्वं नाम किम् । एकमात्राकालापेक्षया किञ्चिदधिककालोच्चारणीयं स्यात् । इति प्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रभाष्यटिप्पणी समाप्ता ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ भाषिकपरिशिष्टसूत्रम् ॥

अथ भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्यँल्लिख्यते ॥

वन्दे विष्णुं सदानन्दं भक्तकल्पमहीरुहम् । यच्छायामाश्रितैर्लभ्यं नरैरर्थचतुष्टयम् ॥ १ ॥ कुपिताह्विफणाच्छाया समीक्षत्यापरं सुखम् । सेवन्ते तत्पदं धीरास्तमनन्तं भजेऽन्वहम् ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्यं मुनिं नत्वा कात्यायनमुनीनपि । व्याख्यास्ये भाषिकं सूत्रं कात्यायनमुनीरितम् ॥ ३ ॥ मन्त्रलक्षणभिन्नत्वाच्छतपथब्राह्मणस्य तु । तल्लक्षणाय मुनिना प्रणीतं भाषिकं खलु ॥ ४ ॥ तस्येदमादिमं सूत्रम् ॥

अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः ॥ १ ॥

अथशब्दश्चानन्तर्यार्थः । अथ मन्त्रलक्षणप्रणयनानन्तरं शतपथब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियतइति सूत्रशेषः । मन्त्रलक्षणानन्तर्यञ्चैतस्य भाषिकलक्षणस्य सूत्रप्रस्थानादेव ज्ञायते । तथा हि वक्ष्यति । "जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाश्चे"ति सूत्रेण पूर्वसिद्धं जात्यादिकमनूद्य भाषिकसञ्ज्ञाम् । तथा स्वरितानुदात्तौ चेति सूत्रेण पूर्वसिद्धस्वरितानुदात्तावनूद्य ब्राह्मणे उदात्तं विधास्यति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य साधूक्तम् । "द्वौ" ब्राह्मणे उदात्तानुदात्तौ

द्वावेव स्वरौ वेदितव्यौ । ननु मन्त्रलक्षणे द्वितीयाध्यायादौ स्वरनियमस्याभिहितत्वान्नेदमारब्धव्यम् । निराकाङ्क्षत्वादित्यतआह ॥

उक्तो मन्त्रस्वरः ॥ २ ॥

न च पूर्वोक्तेनेदमन्यथा सिद्धम् । पूर्वोक्तलक्षणस्य मन्त्रविभागविषयत्वात् । अतो नैराकाङ्क्ष्याभावादृक्तव्यमेवेदम् । किं च (१) "कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्व" मिति विद्यमाने यत्किञ्चर्तुषु क्रियते । (२) "वयर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" । तथा (३) "भवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोप" इति सूत्रे विद्यमाने (४) "इन्द्रश्चैव प्रजापतिस्त्रयस्त्रिंश०भ्रानिति" । तथा (५) "कायचिकृता व्विमुक्ते" त्येवमादौ संस्कारवैलक्षण्यदर्शनाच्चारब्धमेवेदम् । ननूक्तो मन्त्रस्वर इति न वक्तव्यम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादित्यतआह ॥

तेनात्र सिद्धम् ॥ ३ ॥

तेन मन्त्रस्वरलक्षणेन सिद्धं स्वरमनूद्यात्र शतपथब्राह्मणे स्वरलक्षणं प्रणीयते इति सूत्रशेषः । तत्रा-

(१) प्राति० अ० ४ । सू० ४९ ॥
(२) ब्रा० का० २ प्रपा० ३ ब्रा ४ । कण्डिका ५ ॥
(३) प्रा० अ० ४ । सू० १२५ ॥
(४) ब्रा० का ३ प्रपा० । ब्रा ६ । कण्डिका ८ ॥
(५) २१ । ३३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दौ सञ्ज्ञोच्यते ॥

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्सन्धिः ॥ ४ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्युदात्तानुदात्तौ पूर्वं कथितौ तयोः सन्धिस्तत्सन्धिः एकवर्णरूपः स भाषिकसञ्ज्ञः स्यात् । सञ्ज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र भविष्यति । यथा (१) अर्य्यमा आयुः । मा नो मित्रो वरुणोऽअर्य्यमायुः तथा (२) भासा । अन्तरिक्षम् । भासान्तरिक्षमापृण ॥ (३) गह्वरेष्ठा । उग्रम् । गह्वरेष्ठोग्रम् । इत्यादि स्वबुध्या ज्ञेयम् । उदात्तग्रहणं किम् । (४) वुध्यस्व । अग्ने । उद्बुध्यस्वाग्ने । अत्र द्वयोरनुदात्तयोर्भाषिकसञ्ज्ञा मांभूदिति । उदात्तानुदात्तौ किम् । (५) जातवेदः । अवाट् । त्वमग्न ऽईडिते जातवेदोऽवाट् । अनुदात्तोदात्तसन्धित्वान्न भाषिकसञ्ज्ञा । सन्धिरिति किम् । ध्रुवा । असदन् । (६) ध्रुवा ऽअसदन् ।

(१) २५ । २४ ॥
(२) १७ । ७२ ॥
(३) ५ । ८ ॥
(४) १५ । ४८ ॥
(५) १२ । ५६ ॥
(६) २ । ६ ॥

(१) काऽईमरे । अत्रासन्धित्वान्न भाषिकसञ्ज्ञा । कथं भवितव्यम् । (२) उद्दिवंस्तभानान्तरिक्षमित्यादौ । इत्यत आह ॥

अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

अनुदात्तोदात्तयोः पूर्वमेकादेशः । तस्मिन्सति "उदात्तवानुदात्त" इत्युदात्त एव । तत्र भवतीति स्वत्वदेकादेशसन्धिर्भाषिकसञ्ज्ञो भवतीत्युक्तवान् । एवं भाषिकसञ्ज्ञामुक्त्वा क्वचिदपवादमाह ॥

आ प्र पूर्वआख्यातपरो न ॥ ७ ॥

आ प्र उपसर्गौ पूर्वौ यस्य स आ प्र पूर्वः । आख्यातपरं यस्य स आख्यातपरः । आ प्र पूर्व आख्यातपर उदात्तान्तानुदात्तसन्धिर्भाषिकसञ्ज्ञो न स्यात् । यथा (३) आ । अप्राः । आप्रा द्यावापृथिवी (४) प्र उक्षामि । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । (५) प्र अर्पयतु । प्रार्पयतु । आ प्र पूर्व इति किम् । (६)

(१) २३ । ५५ ॥
(२) ५ । २७ ॥
(३) ७ । ४२ ॥
(४) १ । १ ॥
(५) १ । १ ॥
(६) १३ । १६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्रुवा । असि । ध्रुवाऽसिं धरुणा । (१) पूर्णाऽसि । (२) धृताऽसि । (३) स्वधया कृतासि । आख्यातपर इति किम् । (४) आ अयम् । आऽयङ्गौः पृश्निरक्रमीत् । (५) एदमगन्म । प्रेषे भगाय । अत्र न निषेधः ॥

समासश्चानाख्यातपरो न ॥ ८ ॥

चकार आ प्रयोरुपसर्गयोरनुकर्षणार्थः । आ प्र पूर्वः समासश्च अनाख्यातपरोऽपि न भाषिकसञ्ज्ञः स्यात् । अनाख्यातग्रहणं आख्याताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अपिशब्द आख्यातपरो यदि समासो दृश्यते सोऽपि न भाषिकसञ्ज्ञः स्यात् । इत्येतदर्थः (६) आ इष्टः । एष्टा रायः । आ सम्यक् इष्टा एष्टा इति समासः । (७) आ इष्टयः । एष्टयो नाम । (८) प्र इद्धः । प्रेद्धो अग्ने । (९) प्र इत्यै । आ इत्यै ।

---

(१) ३८ । ३ ॥
(२) १९ । २२ ॥
(३) ११ । ७१ ॥
(४) ३ । ६ ॥
(५) ४ । १ ॥
(६) ५ । ७ ॥
(७) इदमपि तथैवोदाहरणम् ॥
(८) १८ । ४३ ॥
(९) २७ । ४५ ॥

प्रेत्याऽएत्यै । समास इति किम् । (१) एदस्य हविर्निषीदत । (२) प्रेषे भगाय ॥

अपूर्वश्च समासो नैव ॥ ९ ॥

अ इति ह्रस्वाकारो गृह्यते । तथा च अकारः पूर्वो यस्य सन्धेः सोऽयमपूर्वः तादृशसमाससन्धिर्न भाषिकसञ्ज्ञः स्यात् । (३) विश्व । आयुः । सर्व । आयुः । स नो विश्वायुः सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्रथाः । विश्व आयुर्यस्येति बहुव्रीहिः समासः । तथा (४) घृता आयुषम् । घृतायुषं कृणुहि चीयमानः । (५) चित्र ऊतिः । ऊतयः । चित्रोतयो वामजाताः । (६) दृढ आयुम् । दृढायुमस्तु दृढयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः । अपूर्व इति किम् । (७) दिवीव चक्षुराततम् । ह्रस्वपूर्व इति किम् । (८) मातेव

---

(१) ७ । ३४ ॥
(२) ५ । ७ ॥
(३) ३८ । २० ॥
(४) १३ । ४१ ॥
(५) २२ । १०८ ॥
(६) ५ । २९ ॥
(७) ६ । ५ ॥
(८) १२ । ६१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुंस्त्वम् । (१) पितेव सूनवे । (२) स्वस्त्येव विक्रीणावहै । समासइत्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणमपूर्वसन्धिभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन । (३) इहेहैषां कृणुहि भोजनानीत्यादि सर्वमुदाहरणं ज्ञातव्यम् । नशब्दैवकारौ अनवधारणार्थौ । (४) नेव वा इदमग्रे सदाऽऽसीन्नेव सदाऽऽसीत् । नेत्यनुवर्त्तमाने पुनर्नेतिवचनमुत्तरत्र प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाइच्च ॥ १० ॥

चशब्दो भाषिकसञ्ज्ञानुकर्षार्थः । जात्यादयश्चत्वारः स्वरिता भाषिकसञ्ज्ञाः स्युः । तल्लक्षणानि तु पूर्वमेवाभिहितानि । "एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः"। "एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः"। "युवर्णौ यवौ क्षैप्रः"। "इवर्ण उभयतो ह्रस्वः प्रश्लिष्टः"। इति क्रमेणोदाहरणानि। तत्र जात्यो यथा। (५) धान्यमसि । (६)

(१) ३ । २४॥
(२) ३ । ४२ ॥
(३) १० । ३२ ॥
(४) शतपथब्राह्मणस्य दशमकाण्डाग्निरहस्यस्य तृतीयप्रपाठकस्य पञ्चमब्राह्मणस्य प्रथमकण्डस्योदाहरणम् ॥
(५) १ । २० ॥
(६) ३ । ३० ॥

भूर्भुवः स्वः सुप्रजाइत्यादि अभिनिहितो यथा (१) प्रसवेऽश्विनोः । (२) पूष्णोऽग्नये । (३) वेदोऽसि । (४)कोऽसि । इत्यादि । क्षैप्रो यथा (५) त्र्यम्बकं यजामहे । (६) इन्द्रः सर्पिरासुतिः । इत्यादि । प्रश्लिष्टो यथा (७) अभीन्धतामुखे । (८) दिवीव चक्षुः । जात्यक्षैप्रयोः 'स्वरितानुदात्तौ च' त्यनेनैवोदात्तत्वे सिद्धे पुनर्ग्रहणं निघातसिध्यर्थम् । अभिनिहितप्रश्लिष्टयोस्तूदात्तानुदात्तसन्धित्वाद्भाषिकसञ्ज्ञायां प्राप्तायामन्यत्र भाषिकसञ्ज्ञाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं पुनर्ग्रहणम् । तेनात्र न सम्भवति । यथा (९) सविताऽसि सत्यप्रसवः । (१०) इत्यादि सोम इन्द्रदेविताऽसि सुन्वतो दक्षवर्हिष इति। (११) आहमजानि गर्भधम् ॥

(१) १ । १० ॥
(२) ४ । ७ ॥
(३) २ । २१ ॥
(४) ७ । २९ ॥
(५) ३ । ६० ॥
(६) ११ । ७० ॥
(७) ११ । ६१ ॥
(८) ६ । ४ ॥
(९) १० । २९ ॥
(१०) इदमुदाहरणम् काण्वानाम् ॥
(११) २३ । १९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उतो यो मो नो सो च ॥ ११ ॥

उतो यो मो नो सो इत्येतेषां मन्त्राणामोकारो भाषिकसञ्ज्ञः स्यात् । यथा (१) उतो तऽइषवे नमः । (२) यो मम तनूः । (३) सोऽअहन्तवं । (४) नोऽएवासाधुना कनीयान् । (५) सोऽद्वेषोऽभवत् ॥

ओऽ३म्चैकेषाम् ॥ १२ ॥

ओङ्कारश्च केवलो भाषिकसञ्ज्ञः स्यात् । एकेषामाचार्य्याणां मतेन । एकशब्दोऽत्रैकदेशवचनः । तेन काण्वाचार्यमतेन न भाषिकसञ्ज्ञ इत्यर्थः । यथा (६) सप्तदशाक्षरामोमित्याश्रावयेति । (७) बोधयतातिथिम् । आस्मिन् । एकेषां किम् । काण्वानां मा भूदिति । यथा (८) ता वाएताः पञ्च व्याहृतयः, ओं श्रावयास्तु श्रौषट् यज ये यजामहे वौषडिति । अथेदानीं भाषिकसञ्ज्ञाप्रयोजनमाह ॥

(१) १६ । १ ॥
(२) ५ । ६ ॥
(३) ४ । २२ ॥
(४) इदमपि काण्वानाम् ॥
(५) ३४ । ११ ॥
(६) इदमुदाहरणं तथैव ज्ञेयम् ॥
(७) ३ । १ ॥
(८) इदमुदाहरणं तथैवेति ॥

उदात्तमेतत् ॥ १३ ॥

यदेतदुदात्तानुदात्तावित्यादिप्रबन्धेन भाषिकसञ्ज्ञमुपक्रान्तं तदुदात्तं स्यात् । यथा क्रमेणोदाहरणानि । (१) अर्य्यमायुः । (२) आसान्तरिक्ष मा पृण । (३) चितामाऽहँस्रिष्टरणे । (४) सिंठं० इटं०सेमस्यात्वटं० हसः । (५) धान्यमसि । (६) भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः । प्रसवेऽश्विनोः । वेदोसि । (७) कुमार्यः परियन्ति । (८) त्र्यम्बकँय्यजामहे । (९) द्रव्न्नः सर्पिरासुतिः । (१०) अभीन्धतासुखे ॥

स्वरितानुदात्तौ च ॥ १४ ॥

मन्त्रविषये यौ स्वरितानुदात्तावुक्तौ तावपि भातप-

(१) १७ । ७० ॥
(२) १७ । ७४ ॥
(३) १ । १० ॥
(४) १ । २० ॥
(५) ३ । ३७ ॥
(६) १ । १० ॥
(७) इदमपि तथैव ॥
(८) ३ । ६० ॥
(९) ११ । ७० ॥
(१०) ११ । ६१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

थब्राह्मणे उदात्तौ स्तः । तत्र स्वरितो यथा (१) अक्रन्कर्म्म कर्म्मकृतः । (२) वाजेवाजेऽवत (३) अग्ने नय सुपथा रायेऽअस्मान् । अनुदात्तो यथा (४) एष ते रुद्र भागः । (५) एष ते निर्ऋते भागः । (६) सह वाचा मयोभुवा ॥

उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् ॥ १५ ॥

मन्त्रधर्मेण यदुदात्तमभिहितं तच्छतपथब्राह्मणेऽनुदात्तं स्यात् । अनन्त्यम् । अन्ते स्थितमन्त्यं तद्वर्ज्यमनन्त्यम् । अनवसितमित्यर्थः । यथा (७) इव्ये । काम्ये । इडे । रन्ते । चन्द्रे । अदिति । सरस्वति । महि । यथा (८) स्वान । भ्राज । अङ्घारे । बम्भारे । हस्तेत्यादि । अनन्त्यमिति किम् । (९) चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । (१०) विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

(१) ३ । ४७ ॥
(२) ९ । १८ ॥
(३) ५ । ३६ ॥
(४) ३ । ५६ ॥
(५) ९ । ३५ ॥
(६) ३ । ४७ ॥
(७) ८ । ४४ ॥
(८) ४ । २७ ॥
(९) ७ । ४२ ॥
(१०) ५ । ३६ ॥

(११) विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा । एवमेकोदात्तस्यानुदात्तत्वमभिधाय बहूदात्तेषु नियममाह ॥

अन्त्यꣳ सꣳहतानाम् ॥ १६ ॥

द्वयोर्बहूनामुदात्तानामेकत्र युक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदन्त्यमुदात्तं मन्त्रे तद्ब्राह्मणेऽनुदात्तं स्यात् । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव भवति । यथा (१) आ ब्रह्मन् । (२) व्रते तवानागसोऽअदितये । (३) लाजो३ञ्छाचीन्यव्ये गव्ये । (४) आयाद्याभ्यासा पृथिवीम् । (५) अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासः । इत्यादि विवेक्तव्यम् । अथेदानीं भाषिकसञ्ज्ञे परे विशेषमाह ॥

भाषिके चोभयेषाम् ॥ १७ ॥

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्सन्धिरित्यादिना भाषिक उक्तः । तस्मिन्परे उभयेषामुदात्तानामनुदात्ता-

(१) ३३ । ३५ ॥
(२) २२ । २२ ॥
(३) १२ । १३ ॥
(४) २३ । ८ ॥
(५) १५ । ५७ ॥
(६) १३ । ३६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नां च । अनुदात्तएव स्यात् । तत्रोदात्तानां यथा (१) चित्तासाहँस्ट्रेषे । (२) सिठँ॰हठँ॰ सेमम्यात्त्वठँ॰हं-सः । इत्यादि । अनुदात्तानाँय्यथा (३) भासान्तरिक्ष-मा दृंण । (४) अर्य्यमायुः । (५) धान्यमसि । (६) वैष्णव्यौ । (७) सवितारंसोरायोः । (८) निग्ग्राव्व्या-स्त्य । (९) मयस्या बृहस्पतंये(१०)स्तऽउंपस्थाः । इ-त्यादिमन्त्रलक्षणेनानुदात्तत्वे सिद्धे पुनरनुदात्तवि-धानम् । 'स्वरितानुदात्तौ चे'त्यस्यापवादार्थम् ॥

एकस्यापि ॥ १८ ॥

एकशब्दोचोक्तान्यवचनः । आभ्यामेक इति वत् । तदन्यश्च स्वरित एव। तथा चोदात्तानुदात्ताभ्यामेको-ऽन्यः स्वरितस्तस्यापि भाषिके परेऽनुदात्तादेशः स्या-

(१) १७ । ७४ ॥
(२) १९ । १० ॥
(३) १७ । ७२ ॥
(४) २५ । २४ ॥
(५) १ । २० ॥
(६) १ । २३ ॥
(७) ४ । २५ ॥
(८) ६ । २९ ॥
(९) २९ । ६० ॥
(१०) २४ । ४ । इमान्युदाहरणानि शुक्लयजुरार्षीयसंहितायां बोध्यानीति ॥

त् । यथा (१) भूत्यै । येदम् । नमो भूत्यै येदं चका-रं । (२) रायंः । प्रेषे । एष्टा रायः प्रेषे भगाय । (३) भुवंः । स्वंः । भूर्भुवः स्वः । स्वरितस्योदात्तानुदा-त्तोभयसंप्रयोगे जाते त'द्भाषिके चोभयेषा'मित्यनेनै-व निघाते सिद्धेऽपि यदारभ्यते । पुनस्तज्ज्ञापयति नि-हन्यमानोऽपि केन चित्प्रकारेण । केन चिन्निमित्ते-नायं स्वरितएवेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । उच्यते ॥

स्वरितस्य चाभिनिहितत्वम् ॥ १९ ॥

स्वरितस्वरस्य भाषिकस्याभिनिघातः स्यात् । एवं निघातेऽपि सति स्वरितत्वं स्वरितस्य चाभिनिहितत्व-म् । अभिनिहितस्य भाषिकसञ्ज्ञा भवतीति भावः । य-था (४) प्रसवेऽश्विनोः । (६) इष्टोऽग्निरन्नादम् ॥ (७) सरस्वत्यै पूष्णोऽग्नये ॥

तेषां च प्रागुत्तमादनन्तराणां च

(१) १२ । ६५ ॥
(२) ५ । ७ ॥
(३) ३ । ३७ ॥
(४) १ । १० ॥
(५) ३ । ५ ॥
(६) ४ । ७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कम्पनम् ॥ २० ॥

तेषां च प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानामुत्तमात्पूर्वेषामनन्तराणां जात्यन्तरेणाव्यवहितानामनुदात्तानां कम्पनं स्यात्। कम्पनं नामानुदात्तादप्यनुदात्तत्वम्। यथा (१) प्रतिष्ठापयति स्वर्णाङ्कः स्वाहेति। (२) यद्देवोदेत्यथ वसन्तः। (३) अद्वा हि तद्यन्मन्त्वोद्वा तद्यदात्मा (४) आदित्यो ह त्वैवेषोऽग्निश्चितः। (५) सैषा त्रय्येव विद्या तपति। (६) एवम्विकेष्टकः। (७) सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यादि॥

उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य च ॥ २१ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्यानुदात्तस्य सोऽयमुदात्तपूर्वः। तादृशानुदात्तस्य भाषिके परे कम्पनं स्यात्। यथा (८) किञ्च न। आममत्। मो च नः किञ्च नाममत्। (९)

(१) तयोदाहरणम्॥

(२) तथा॥

(३) तथैव॥

(४) तथा॥

(५) २० काण्डे। ३ प्रपाठके। ४ ब्राह्मणे। २ द्वितीयखण्डे॥

(६) तथा २२ खण्डे॥

(७) तथा॥

(८) तथा॥

(९) तथैवोदाहरणं बोध्यम्॥

द्याम्। उत। इमाम्। स दाधार पृथिवीन्द्यामुतेमाम्॥

उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यापि च ॥ २२ ॥

उदात्तः पूर्वो यस्य स्वरितस्य स उदात्तपूर्वः। तादृशस्य स्वरितस्यापि भाषिके परे कम्पनं स्यात्। अनुदात्ततरं भवतीत्यर्थः। यथा (१) नमो भूत्यै येदं चकार। (२) एष्टा रायः प्रेषे भगाय॥

अत्रान्त्यस्योदात्तस्यानुदात्ततां प्रत्येके विवदन्ते ॥ २३ ॥

अत्रान्त्यस्योदात्तस्य सतः अनुदात्ततां प्रत्येके आचार्या विवदन्ते। एकशब्दोऽत्र मुख्यवचनः। तेन काण्वानां मतमिदमिति गम्यते। यथा (३) तस्माद्द कुर्याद्दैवेतस्य पुरुषस्य बाहू। तथा। (४) रोचनास्य प्राणादपानतीत्यादि॥

(१) १२। ६५॥

(२) ४। ७॥

(३) शतपथब्राह्मणोदाहरणम्॥

(४) ३। ७॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति कात्यायनकृते भाषिकपरिशिष्टसूत्रे प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

इत्यनन्तदेवकृते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा-कण्डिका ॥ १ ॥

अथाख्यातपदविकरणाः ॥ १ ॥

आख्यातं च तत्पदं चेति विग्रहः । तस्य विकरणा विकाराः । आख्यातपदविकरणाः के पुनस्ते ह्यादयो वक्ष्यमाणाः । अथशब्दोऽत्राधिकारान्तरज्ञापनार्थः । ब्राह्मणाधिकारो निवृत्तः । अथेदानीं मन्त्रलक्षणसमाम्नाये आख्यातपदविवरणा व्याख्यायन्ते । आख्यातपदलक्षणमन्यत्रोक्तम् । क्रियावाचकमाख्यातं लिङ्गतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान्वक्ति कालतस्तु विशिष्यते । १ । इति । कः पुनराख्यातपदस्य विकारः । अनाख्यातात्परस्याख्यातपदस्यानुदात्तत्वमविकारः । शेषो विकारः । ननु प्रातिशाख्ये एव "प्रकृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्व"मिति प्रकृत्या आख्यातपदविकरणमुक्तम् । एवं सतीह पुनर्वचनमनर्थकमिति चेत् । अत्रोच्यते । तत्राभिनिहितेभ्योऽधिका एव वक्तव्याः । ते यदि शुद्धा अभिधीयेरन् तदाऽभिनिहितानां परिसङ्ख्यानमाशङ्क्येत । अतस्तद्दोषपरिजिहीर्षुराचार्यो-

ऽभिनिहितानभिहितसाधारणलक्षणं करोति स्म ॥

अर्थादिः ॥ २ ॥

अर्थस्यादिरर्थादिः । अर्थादौ वर्त्तमानमाख्यातमनुदात्तं विकारं प्राप्नोति । यथा (१) भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यः । (२) सन्त्येव घृतस्तोका इव न्वत् । (३) स्याद्वैव प्रायश्चित्तिः । (४) भवति ह्यास्य सुवर्गमित्यादि ॥

पादादिः ॥ ३ ॥

पादस्यादिः पादादिः । पादादौ विद्यमानमाख्यातं विक्रियते । यथा (५) ददातु । पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । तथा । (६) अगन्महि । सँवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सठं शिवेन । (७) योज । स्तुतो यासि वशाँ २॥ ऽअनु योजान्विन्द्र ते हरी ॥

---

(१) यथा ॥
(२) तथैव ॥
(३) तथोदाहरणं ज्ञातव्यम् ॥
(४) ३ । ५६ ॥
(५) ९ । २४ ॥
(६) ३ । ५२ ॥
(७) ११ । ४९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हि ॥ ४ ॥

हिशब्दात्परमाख्यातं विक्रियते। यथा (१) आमो हिष्ठा मयोभुवः। (२) विह्वीमिद्धोऽत्रंकख्यत्। (३) शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते। हिशब्दात्पूर्वमपीति वक्तव्यम्। यथा (४) इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥

हन्त ॥ ५ ॥

हन्तशब्दात्परमाख्यातं विक्रियते। यथा (५) हन्त तेऽनया कात्यायनान्तं करवाणीति। (६) हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रवक्ष्यामि। (७) हन्तैनं ब्रह्मौघमाह्वयामहा इति। (८) हन्तास्येन्द्रियं वीर्यꣳ सोमपीथमन्नाद्यꣳ हराणीति। अत्र परत्वमर्थतो द्रष्टव्यम् ॥

नेत् ॥ ६ ॥

नेदित्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते। यथा (९) नेत्त्वदपचेतयातै। (१) नेदन्योन्यꣳ हिनसानीति। (२) नेदति रेचनीति ॥

कुवित् ॥ ७ ॥

कुविदित्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते। यथा (३) कुविदङ्ग यवमन्तो यवञ्चिद्यथा दान्ति। (४) कुविन्मे पुत्रमवधीदिति। (५) कुविन्मेऽनुयहृतः सोममवभक्षदिति ॥

अह ॥ ८ ॥

अहइत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते। यथा (६) नक्तमाहास्य भवतीत्यादि ॥

समुच्चये ॥ ९ ॥

समुच्चयार्थाच्चकारात्परमाख्यातं विक्रियते। यथा (७) घर्मश्च स्योव्यंश्च स्तयइति। (८) सुब्भा चासि

(१) १२। ६ ॥
(२) ७। ८ ॥
(३) ब्राह्मणोदाहरणम् ॥
(४) इदमपि तथैव ॥
(५) तथा ॥
(६) तथैव ॥
(७) ३। २६ ॥
(८) ब्राह्मणोदाहरणम् ॥
(९) १०। ३२ ॥

(१) ब्राह्मणोदाहरणम् ॥
(२) इदमपि तथा ॥
(३) १०। ३२ ॥
(४) ब्राह्मणोदाहरणम् ॥
(५) इदमपि तथा ॥
(६) ११। ३० ॥
(७) १। २८ ॥
(८) ३। ५६ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिवा चासि ॥

आमन्त्रितसस्वरम् ॥ १० ॥

स्वरेण सह वर्त्तत इति सस्वरं आमन्त्रितं च तत्स्वरं च आमन्त्रितसस्वरं आद्युदात्तमित्यर्थः । आमन्त्रितसस्वरात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा (१) मघवन्वन्द्धिषीमहि । (२) अग्ने युद्वा हि । (३) अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । (४) अग्ने नय । (५) अग्ने प्रवस्व ॥

जिज्ञासितम् ॥ ११ ॥

ज्ञातुमिष्टं जिज्ञासितं जिज्ञासितमाख्यातं विक्रियते । यथा (६) कथमस्यैषा वसोर्द्धारा सँव्वत्सरमग्निमाप्नोति । (७) कथं महतोक्थेन सम्पद्यते ॥

विचारितम् ॥ १२ ॥

विचारविषयकमाख्यातं विक्रियते । यथा (८) अ-

(१) ३ । ५६ ॥
(२) ३ । २ ॥
(३) १२ । ३० ॥
(४) ५ । ३५ ॥
(५) ८ । ३८ ॥
(६) ब्राह्मणोदाहरणम् ॥
(७) इदमपि तथैव ॥
(८) ३४ । ७४ ॥

धः ऽ स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् । (१) तदाहुः कथं कुर्यादित्वा यज्ञपथा । यजेना३ नयेना३ इति ॥

अवधारितम् ॥ १३ ॥

अवधारणार्थकमाख्यातं विक्रियते । यथा (२) यजेत हैव न ह्यन्यदपक्रमणं भवति । यजेदित्याहुः ॥

यद्योगः ॥ १४ ॥

यच्छब्दस्य योगो यद्योगः स च यच्छब्दः सर्वप्रत्ययान्तो गृह्यते । यद्योगे सत्याख्यातं विक्रियते । यथा (३) विश्वा यद्जयस्पृधः । (४) योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः (५) यचा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः । (६) यतरा नौदवीयः परा पश्यात् । (७) यतनो वै सम्पत्तयोः परा जयते । (८) यतदद्यदस्वति । (९) यतर-

(१) ब्राह्मणस्यैव ॥
(२) तथा ॥
(३) १९ । ७१ ॥
(४) ६ । २३ ॥
(५) १२ । १५ ॥
(६) ब्राह्मणस्य ॥
(७) तथा ॥
(८) तथैव ॥
(९) तथा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

या कामयते। (१) यतमया कामयेत। (२) याद्दृशद्वै जायते। इत्यादि॥

विनियोगः॥ १५॥

विनियोगार्थकमाख्यातं विक्रियते। विनियोगो नाम मन्त्रादित्वदेवतापदादित्वादिकः। यथा (३) स वा इन्द्राग्निभ्यामुप दधाति। (४) विश्वकर्म्मणा सादयति। (५) तूष्णीं दर्भस्तम्बमुप दधाति। (६) यजुषाऽभि जुहोति। (७) तूष्णीमुदचमसान्निनयति। (८) यजुषा वपति॥

वाक्यशेषः॥ १६॥

वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्यातउपलभ्यते तदाख्यातं विक्रियते। यथा (९) अथ प्रातराग्नेयः पुराडाशो भवत्यैन्द्रꣳ सान्नाय्यम्॥ (१०) द्वावुत्तरस्यां वेद्यां पादौ

(१) तथा॥
(२) तथैव॥
(३) तथा॥
(४) तथा॥
(५) तथा॥
(६) तथैव॥
(७) तथा॥
(८) तथा॥
(९) तथैव ज्ञेयम्॥
(१०) ब्राह्मणस्य॥

भवतो द्वौ दक्षिणस्याम् (१) चितो गार्हपत्यो भवत्यो भवत्यचित आहवनीयः॥

अनुबन्धइति॥ १७॥

अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबन्धः। आख्यातार्थस्य नित्यतां यः शब्दो ब्रवीति सोऽनुबन्धः। तस्मात्परमाख्यातं विक्रियते। यथा श्वः श्वः श्रेयान्भवति। इतिकरणमाख्याताधिकारपरिसमाप्त्यर्थम्। एवं यत्र यत्र समाम्नाये आख्यातविकारो दृश्यते तत्र तत्र तथैव द्रष्टव्यम्। न्यायसाम्यात्। यथा (२) इमं मे वरुण श्रुधी हवम्॥

एतआषोडशादक्षरात्पदं विकुर्वन्ति॥ १८॥

एते हि शब्दादय आषोडशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्ति। आषोडशादभिविधिर्मर्यादा वा। तमेवारभ्य आषोडशादक्षरात्। यथालाभमुदाहरणानि दीयन्ते (३) हन्तास्येन्द्रियं वीर्य्यꣳ सोमपीथमन्नाद्यꣳ हराणीति। स यो हैवमेतꣳ सँव्वत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद। नेदति रेचयानीति। नेत्त्वदपचेत

(१) शतपथब्राह्मणस्यैवोदाहरणम्बोध्यम्॥
(२) २१।१॥
(३) ब्राह्मणोदाहरणम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यातै ॥

आपञ्चविंशादिति भारद्वाजः ॥ १९ ॥

ह्यादय आपञ्चविंशादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति भारद्वाजआचार्यो मन्यते । यथा (१) येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाऽअर्चन्तो गाऽअविन्दन् । तथा (२) यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति । इति ॥

आद्वात्रिंशादित्यौपशविः ॥ २० ॥

ह्यादय आद्वात्रिंशादक्षरादाख्यातं विकुर्वन्ति । इत्यौपशविराचार्यो मन्यते । यथा (३) सँव्यो हैवमेतᳪं सप्तदशं प्रजापतिमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद ॥

आमर्य्यादास्थयोः पदयोर्बहूनां चापूर्वपदं विक्रियते ॥ २१ ॥

मर्यादा त्रिधा । षोडशाक्षरा । पञ्चविंशत्यक्षरा । द्वाविंशदक्षरायाम् । द्वात्रिंशदक्षरायां पक्षे विक्रियते । पाक्षिकत्वादपरिपूर्णे इतरे मर्यादे । अत्राङीषदर्थे वर्तते । आमर्यादा ईषन्मर्यादेत्यर्थः । ईषन्मर्यादायां तिष्ठतइत्यामर्यादास्थे । तयोरामर्यादास्थयोराख्यातपदयोः पूर्वमाख्यातमपि द्वात्रिंशदक्षरान्तं विक्रियते । ह्यादिभिर्योगे सतीत्यनुवर्त्तते । तत्र द्वयोर्यथा । (१) स यत्सायमस्तमिते जुहोत्यग्नावेवैभ्यऽएतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोति । अथ यत्प्रातर्जुहोत्यस्य जीवनस्य देवेभ्यो जुहवामि । बहूनामाख्यातानां यथा (२) स यत्सायमस्तमिते जुहोति गर्भमेवैतत्सन्तमभि जुहोति गर्भᳪं सन्तमभि करोति । (३) अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति प्रजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विभ्राजमान उदेतीति ॥

सर्वाणीत्यौपशविः ॥ २२ ॥

अत्र सर्वाण्यप्यामर्यादास्थितान्याख्यातपदानि ह्यादियोगे विक्रियन्ते । इत्यौपशविराचार्यो मन्यते । यथा (४) यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते तेषां वा उन्नेतौत्तमो दीक्षते प्रथमोऽवभृथादुदायतामुदैति । (५) ये देवासो

(१) ३४ । १७ ॥
(२) २५ । २५ ॥
(३) शतपथब्राह्मणस्यैवोदाहरणम् ॥

(१) इदमपि तथैव ॥
(२) तथा ॥
(३) तथा ॥
(४) ब्राह्मणोदाहरणम् ॥
(५) ७ । १९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विर्व्येकादशस्त्थ पृथिव्यामिति ॥

इति कात्यायनकृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका ॥

इत्यनन्तदेवकृते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये द्वितीया कण्डिका ॥

विनियोगे तु पूर्वपदम् ॥ १ ॥

विनियोगेऽर्थे गम्यमाने पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरं तु शब्दोऽवधारणे । यथा (१) तूष्णीं दर्भस्तम्बमुप दधाति । यजुषाभि जुहोति । (२) तूष्णीमुदचमसान्निनयति । यजुषा वर्पति । (३) स वाऽइन्द्राग्निभ्यामुपदधाति । (४) विश्वकर्म्मणा सादयति ॥

जिज्ञासितयोश्च ॥ २ ॥

जिज्ञासितयोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरं यथा । (५) जुहवानी३माहौषा३मिति । (६)

(१) शतपथस्यैवोदाहरणम् ॥
(२) तथा ॥
(३) तथा ॥
(४) तथा ॥
(५) तथैव ॥
(६) तथा ॥

कतमस्यैतत्कर्म्म सँव्वत्सरमग्निमाप्नोति । (१) कथꣳ स वरेणाग्निना सम्पद्यते ॥

अन्तरहितयोश्च ॥ ३ ॥

अन्तर्हितं भिन्नजातीयेन व्यवहितमित्यर्थः । अन्यजातीययोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते न द्वितीयम् । यथा (२) पुरुषो ह नारायणं प्रजापतिरुवाच । (३) यजस्व यजस्वेति । (४) अथ यज यजेत्येवोत्तरानाह ॥

विचारितसमुच्चयोश्च ॥ ४ ॥

विचारिते समुच्चिते चेति द्वन्द्वसमासः । विचारार्थकयोः समुच्चयार्थकयोश्चाख्यातयोः पूर्वं विक्रियते न द्वितीयम् । तत्र विचारयोर्यथा (५) यजेदाज्यभागौ ज्या३ इति यजेता३ न यजेता३ इति । समुच्चयोर्यथा (६) शर्म्म च स्थो वर्म्म च स्थः । (७) शुक्रा चासि शिवा चासि ॥

(१) तथा ॥
(२) तथा ॥
(३) तथा ॥
(४) तथा ॥
(५) तथा ॥
(६) ११ । ३० ॥
(७) १ । २८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर्वचनेऽनुबन्धो वाक्यशेषोऽवध्य-र्थश्चावधारणो न विकुरुत इति भारद्वाजः ॥ ५ ॥

निर्वचनं नामार्थस्यान्वाख्यानम् । तच्च विधिरूपेण वाऽनुवादरूपेण वा पूर्वपदस्थानमित्यर्थः । अनुबन्धतद्र्-त्यनुवन्धः । पुनः पुनरावर्त्तनमित्यर्थः । अनुवन्ध इ-त्यत्र "अन्येषा मपि दृश्यते" इति पाणिनीयसूत्रेण दीर्घः । निर्वचनेऽनुवन्धो वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्याते तदाख्यातं न विकुरुते । इति भारद्वाजाचार्यो मन्य-ते । तथाऽवध्यर्थो योऽवधारणो यस्मिन्नाख्याते दृश्य-ते तदपि न विक्रियते । इति भारद्वाजो मन्यते । अ-वधिरत्र कालविशेष उच्यते । विनियोगो वाक्यशेष इति प्राप्तापवादोऽयम् । क्रमेणोदाहरणानि । (१) देवा दीर्घां निरमिनादित्यै प्रापणीयम् । इत्यग्रे छप-त्यथेति । भारद्वाजोक्तिर्विक्रियते वा । वस्ताजिने पु-ष्टिकाममभिषिञ्चेत्कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकाममुभयो-रुभयकामर्मिति । प्रथमस्योदाहरणम्, द्वितीयोदाह-रणं यथा (२) एवमेव मध्यन्दिने सवनगृहीतएवैत-स्मादुक्थावाक्ययोत्तमो ग्रहो भवत्यथ तृतीयां वसती

(१) ब्राह्मणोदाहरणानि ॥

(२) इमान्यपि तथा ॥

वरीणामवनयतीति ॥

भूयोवादी वरीयोवादी कनीयो-वादी चानवधारणाः ॥ ६ ॥

भूयो बहुतरं वदतीति भूयो वादी, गुरुतरं वद-तीति वरीयो वादी, कनीयोऽल्पतरं वदतीति कनी-योवादी । एते भूयोवाद्यादयोऽनवधारणाः । अव-धारणकार्यकारिणो न स्युः । भूयोवाद्यादयः परं भूत-माख्यातं न विकुर्वन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि (१) तस्य भूयोभूयएव तेजो भवति । परः परएव वरीय-स्तेपो भवति कनीयः कनीयस्तेपो भवतीति 'अनुवन्ध-इति प्राप्तस्यापवादकमेतत् । नेत्यनुवर्त्तमाने पुनरव-धारणार्थ इति नञ् अनित्यत्वसूचनार्थः । तेन शा-खान्तरे पूर्वोक्तोदाहरणे आख्यातपदं विक्रियतेऽ-पीति गम्यते । अनवधारणा इति किम् । अन्यत्रापि यत्र विकारो दृश्यते तत्रावधारणेऽपि सति न विका-रो माभूदिति । यथा (२) एवꣳ सउद्दीपयति । ए-वꣳ हैव श्रिया यशसा भवति । एवꣳ हैव स जा-यते । एवꣳ हैवं कीर्त्या यशसा श्रिया श्वः श्वः श्रे-यान्भवतीत्यादिज्ञेयानि ॥

(१) तथाभूतानि ॥

(२) एतान्यप्युदाहरणानि शतपथब्राह्मणस्य बोध्यानि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिसमाप्त्यर्थश्चान्यतमो ह्यादीनां न विकरोति ॥ ७ ॥

हिहन्तेत्यादयो विकारकारिण इत्युक्तम् । क्वचित्तस्यायमपवादः । ह्यादीनां मध्येऽनन्यतमएकतमः परिसमाप्त्यर्थश्चेदाख्यातं न विकरोति । बह्वष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन सम्बध्यते तदेवाख्यातं विकरोति । समीपस्थितान्यप्यन्याख्यातानि न विकुर्वन्ति । तस्मिन्नेव स्वसम्बद्धाख्याते परिसमाप्त्यर्थत्वात् । यथा (१) किर्ठं॰ हि हरेद्यदन्तरिक्षर्ठं॰ हरामि दिवं हरामीति हरेत् । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति सस्त्रियर्ठं॰ हि न सानीत्याह । कुम्मे पुत्रमब्रवीदिति चुक्रोधेत्यादि ॥

यमपदयोः स्वराद्योरल्पस्वरतरं प्रकृत्या ॥ ८ ॥

द्विरुक्तं पदं यमपदमित्युच्यते । स्वरआदिर्ययोः पदयोस्ते स्वरादी । अतिशयेन अल्पाः स्वरा यत्र पदे दृश्यन्ते तदल्पस्वरतरमिति विग्रहः । स्वराद्ययोर्मध्ये यदल्पस्वरतरं तत्प्रकृत्या स्यात् । अत्र सूत्रे तरग्रहणं तुल्यसङ्ख्येष्वपि मात्राधिक्यादुत्तरस्य नाल्पस्वरत्वमि-

(१) ब्राह्मणस्योदाहरणम् ॥

ति भावः । यथा (१) तदेकैकयैवेमाँल्लोकान्त्स तनोति । एकैकयैवेमाँल्लोकान्त्स्पृणुते । तस्मादेकैकामेवानवानमनुब्रूयात् । अत्र पूर्वस्यैकशब्दस्योत्तरैकशब्दापेक्षया मात्राल्पत्वात्प्रकृतिस्वरत्वं ज्ञेयम् । अत्रैका चैका चेति समासे सति "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समनाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादि"ष्विति सूत्रेण टाप् । लोपे पूर्वस्यैकशब्दस्यैकमात्रत्वमुत्तरस्य द्विमात्रत्वमिति विवेकः । यमाख्यातप्रसङ्गादनाख्यातयमार्थोऽयमारम्भः ।

स्वराद्यस्वराद्योश्च सममात्रयोःपूर्वं नेष्टमिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

स्वरआदिर्ययोः पदयोस्ते स्वरादी तादृशौ ये न भवतस्ते अस्वरादी । चकारः समुच्चयार्थः । समाः सममात्रा ययोस्ते सममात्रे । स्वराद्योरस्वराद्योश्च सममात्रयोर्यमपदयोर्मध्ये पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं नेष्टमिति भारद्वाजो मन्यते । अस्वरादिसममात्रार्थोऽयमारम्भः । तत्र स्वराद्योः सममात्रयोर्यथा (२) उपोपेन्नु मघवन् । अस्वराद्योः सममात्रयोर्यथा (३) प्रप्रायम-

(१) इदमपि तथा ॥

(२) ३ । ३४ ॥

(३) १२ । ३४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्विः । (१) सर्ठ० समिद्धुवसे ह्यषन् । सममात्रयोः किम् । उप । उत । उपोत । प्रप्रति ॥

यथार्थं चतुर्विधं पदं विपर्य्यस्तम् ॥ १० ॥

नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपं चतुर्विधं पदं यथार्थं मन्त्रे स्वरतो व्याख्यातम् । तद्ब्राह्मणे स्वरतो विपर्य्यस्तं स्यात् । स च विपर्यासो व्याख्यातः पूर्वभाषिके । उदात्तमेतत् । स्वरितानुदात्तौ च । उदात्तमनन्त्यम् । अन्त्यर्ठ० संहतानाम् । भाषिके चोभयेषामिति ॥

कण्ठ्यस्वरोऽर्कृत्सवर्णे ॥ ११ ॥

'अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियम' इति प्रतिज्ञा तयोः स्वरसंस्कारयोर्मध्ये पूर्वं स्वरनियममुक्त्वा । अथेदानीं संस्कारमाह । 'कण्ठ्यस्वरोऽर्कृत्सवर्णे । इति । कण्ठे भवः कण्ठ्यः । कवर्गादिष्वुदासार्थं स्वरग्रहणम् । कण्ठ्यस्वरो वर्णो ह्रस्वो दीर्घो वाऽऽस्यादुत्तरेण ऋवर्णेन सह । ब्राह्मणे इत्यनुवर्त्तते । यथा (२) यत्किञ्च ऋतुषु । यत्किञ्चर्तुषु क्रियते च । यत्किञ्चर्त्तसत्याभ्यां जय्यर्ठ० सर्वर्ठ० हैवमेतज्जयतीत्यादि ह्रस्वोदाहरणम् । दीर्घोदाहरणंय्यथा (१) तथा ऋषीणाम् । तथार्षीणान्तथा मनुष्याणाम् । यथा ऋतं प्राप्य । यथार्तं प्राप्य । कण्ठ्यस्वरइति किम् । यदि ऋक्तः । यद्यृक्तो भूरिति । चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽहवनीये जुह्वथ । सवर्णे किम् । ऋतवः सँव्वत्सरो यजमानस्तमृतवो याजयन्ति । ब्राह्मणे किम् । (२) यत्रा सप्तऽऋषीन्परऽएकमाहुः ॥

(१) १५ । २८ ॥ इमान्युदाहरणानि यथायोग्यानि ज्ञेयानि ॥
(२) शतपथस्योदाहरणम् ॥

वकारस्य पदान्तस्य स्वरमध्ये लोपः ॥ १२ ॥

स्वरयोर्मध्ये वर्त्तमानस्य पदान्तस्य वकारस्य ब्राह्मणे लोपः स्यात् । यथा (३) द्वौ इति । द्वा इति । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वा इत्योमिति होवाच । त्रयस्त्रिर्ठ० शाविति । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिर्ठ० शाविति । वायो इह । नियुद्भिर्व्वायविह ता विमुञ्चेत्यादि । ब्राह्मणे किम् । मन्त्रे तु "नियुद्भिर्व्वायविह ता विमुञ्च ॥

शेषं सामान्यशास्त्रात् ॥ १३ ॥

(१) इदमपि तथैव ॥
(२) १७ । २४ ॥
(३) इमानि सर्वाण्युदाहरणानि शतपथब्राह्मणस्यैव सम्यक् ज्ञातव्यानीति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनोक्तविशेषादन्यच्छेषम्। सामान्यशास्त्राद्देदाङ्गत्वात्पाणिनीयव्याकरणशास्त्रात्सिद्धमवगन्तव्यमिति सूत्रार्थः। तच्च द्विर्विषदनृत्त्वेत्यादि स्वयमूह्यम्॥ इदानीं वर्णधर्मानाह॥

अकारैकारोकारऋकारऌकारा अवर्णधारणाः॥ १४॥

अवर्णस्य धारणा अवर्णधारणाः। अकारश्चेकारश्चोकारश्च ऋकारश्च ऌकारश्चेति तथेति द्वन्द्वसमासः। अकारादयः पञ्चवर्णा अवर्णधारणा अष्टादशधा भिद्यन्ते इत्यर्थः। भेदास्तु। ह्रस्वदीर्घप्लुता इति पूर्वसकारस्य त्रयो भेदाः। ततस्तेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतानामुदात्तानुदात्तस्वरिता इति प्रत्येकं च त्रयो भेदाः। एवं नव भेदाः। इति नवभेदभिन्नोऽकारः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधा भिद्यते। इत्यकारस्याष्टादश भेदाः। तथा इकारोकारऋकारऌकाराणामपि भेदा ज्ञातव्या इति सूत्रार्थः। यथाऽऽपिशलिनोक्तम्। ऋवर्णऌवर्णयोर्दीर्घा भवन्तीति। तदिह न विद्यते। इत्यकारादिपञ्चग्रहणात्। एऐ ओऔ इति सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाभावाद्द्वादशैव भेदा भवन्तीति ज्ञापितम्। उक्तप्रसङ्गादन्यत्रापत्तिर्दिशति॥

शतपथवत्ताण्डिभाल्लविनां ब्राह्मणस्वरः॥ १५॥

शतपथेन स्वरतस्तुल्यं वर्त्तत इति शतपथवत्। "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति"रिति पाणिनीयसूत्रस्मरणात्। ताण्डिभाल्लविनः ताण्डिनश्च भाल्लविनश्चेति विग्रहः। तेषां शतपथब्राह्मणस्वरः स्यात्। अन्यत्राप्युक्तम्। द्वितीयप्रथमावेतौ ताण्डिभाल्लविनां स्वरौ॥ तथा शतपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयिनाम्। १ इति सामगशाखीयनारदशिक्षायाम्। प्रसङ्गात्सामस्वरमाह॥

सप्त साम्नाम्॥ १६॥

यद्वा चयने "नान्योऽध्वर्य्योर्गायेते"ति यजुर्वेदेऽपि सामगानं विहितम्। अतस्तल्लक्षणमुच्यते। इति नानुपपत्तिः। यत्तु प्रातिशाख्ये "सप्त" इति सूत्रेणेदं प्रपञ्चितत्वान्न वक्तव्यमिति। तदपि न। तत्र सामान्येनोद्दिष्टानामेषः प्रपञ्च इति न कोऽपि क्षुद्रोपद्रवः। साम्नां सप्त स्वरा इत्युक्तम्। के ते इत्याकाङ्क्षायामाह॥

षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धैवतनिषादाः ॥ १७ ॥

षड्जर्षभश्चेत्यादिद्वन्द्वः समासः । प्रसङ्गात्तेषां स्थानान्याह ॥

तेषां योनयः ॥ १८ ॥

तेषां षड्जादिसप्तसामस्वराणां योनयः कारणभूतानि स्थानान्युच्यन्त इति सूत्रशेषः । विशिष्य तान्येवाह ॥

कण्ठात्षड्जः ॥ १९ ॥

कण्ठस्थानात्षड्जस्वरोऽभिव्यज्यते ॥

शिरसऽऋषभः ॥ २० ॥

शिरस्स्थानादृषभोऽभिव्यज्यते ॥

नासिकायां गान्धारः ॥ २१ ॥

नासिकास्थानाद्गान्धारोऽभिव्यज्यते ॥

उरसो मध्यमः ॥ २२ ॥

उरस्स्थानान्मध्यमोऽभिव्यज्यते ॥

धैवतो ललाटात् ॥ २३ ॥

ललाटस्थानाद्धैवतोऽभिव्यज्यते ॥

निषादः सर्व्वतइति ॥ २४ ॥

निषादः स्वरस्तु कण्ठादिसर्वस्थानादभिव्यज्यते । इतिशब्दः सामस्वरप्रकरणज्ञापनार्थः । प्रसङ्गात्तैत्तिरीयब्राह्मणस्वरमाह ॥

मन्त्रस्वरवद्ब्राह्मणस्वरश्चरकाणाम् ॥ २५ ॥

चरकाणां ब्राह्मणस्वरो मन्त्रेण तुल्यो भवति । तेषामेव विशेषमाह ॥

तेषां खाण्डिकेयौखेयानां चातुस्स्वर्य्यमपि क्वचित् ॥ २६ ॥

तेषां चरकाणां मध्ये खांडिकेयौखेयानां ब्राह्मणे चत्वारः स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचिताख्या भवन्ति । क्वचिद्ग्रहणात्त्रैस्वर्य्यमपि । अत्र चत्वारः स्वराः समाहृता इति चातुस्स्वर्य्यमिति विग्रहः । तदन्यशाखिनां ब्राह्मणस्वरमाह ॥

ततोऽन्येषां ब्राह्मणस्वरः ॥ २७ ॥

अन्येषामुक्तव्यतिरिक्तशाखिनां आश्वलायनादीनां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तानो ब्राह्मणस्वरो भवति । तान एकश्रुतिरित्यर्थः । अथाङ्गोपाङ्गानां स्वरमाह ॥

तानऽएवाङ्गोपाङ्गानां तानऽएवाङ्गोपाङ्गानामिति ॥ २८ ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं नैरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति षडङ्गानि प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्कइत्युपाङ्गानि । तेषामङ्गोपाङ्गानां तान एव स्वरो भवति । द्विरभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थः । इतिशब्दः शास्त्रवेदिनामभ्युदयसूचनार्थः । तदेते श्लोका भवन्ति । उदात्तः स्वर्य्यते नीचो नीच उच्चस्वरो भवेत् । ब्राह्मणस्य स्वरो ह्येष ज्ञायते वेदपारगैः । १ ॥ ऋषिप्रोक्तयनुसारेण स्वरसञ्ज्ञां द्विजः पठेत् । स वेदफलमाप्नोति ह्यन्यथा नरकं व्रजेत् । २ । एकं तु ब्राह्मणं सम्यक्स्वरार्थं ज्ञानपूर्वकम् ॥ योऽधीते वेदवित्स स्यादन्यथा स्थाणुरुच्यते ॥ ३ ॥ अस्वा भागीरथी यस्य नागदेवात्मजः सुधीः ॥ तेनानन्तेन निष्टतं भाषिकं सूत्रमुत्तमम् ॥ ४ ॥ अनेन प्रीयतां देवो रमानाथः सदा मम ॥ ब्रह्मादिवन्दितपदो देवदेवशिखामणिः ॥ ५ ॥ वचनप्रसूनयाऽनन्ताख्येन सूरिणा रचिता ॥ श्रियतां हृदये सदये कमलामण्डितेन पुरुषेण ॥ ६ ॥

इति कात्यायनकृतौ त्रिकण्डिकाभाषिकपरिशिष्टसूत्रे तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

इतिश्रीमत्प्रथमशाखिना नागभट्टात्मजेन श्रीमदनन्तभट्टेन विरचितं त्रिकण्डिकाभाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्यं समाप्तम् ॥

अथ जटाद्यष्टविकृतीनां लक्षणानि लिख्यन्ते । तत्र विकृतीनां पाठे फलं पङ्क्तिपावनत्वम् । जटादिविकृतीनां ये पारायणपरायणाः ॥ महात्मानो द्विजश्रेष्ठास्ते ज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । १ । इत्यादित्यपुराणात् । अन्यान्यपि विष्णुलोकादिफलानि वाराहपुराणपाराशरस्मृत्यादिषु । तासां विकृतीनां नामानि प्रदर्श्यन्ते । जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥ २ ॥ क्रमः पूर्वो यासांताः आसां क्रमः प्रकृतिरित्यर्थः । तत्र प्रथमत्वाज्जटालक्षणमाह ॥

क्रमं यथोक्तं प्रब्रूयाद्व्युत्क्रमेण क्रमेण च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सलक्षणं सर्वसन्धौ जटा सा प्रोच्यते बुधैः ॥ १ ॥

क्रमं यथोक्तं द्वित्रिचतुष्क्रमात्मकं पुनश्च तमेव वैपरीत्येन पुनश्च क्रमेण एवं त्रिवारं त्रिवारं सर्वसन्धिषु लक्षणयुक्तं पठेत्सा जटा तज्ज्ञैरुच्यते। उदाहरणं यथा (१) वायवस्थ स्थवायवो वायवस्थ ॥

स्वापूर्वांशं पदद्वन्द्वं स्वागर्भे त्रिचतुष्क्रमे ॥ पुनरुक्तमसन्देहार्थं जटात्वं न चार्हति ॥ २ ॥

सु आ इति पदद्वयगर्भे त्रिक्रमे "सोपूर्णः" "सोमेनातनच्मि" इत्यादौ तथा चतुष्क्रमे "गोमंदूषुणं सत्या" इत्यादौ सु आ पूर्वांशं पदद्वयं असन्देहार्थं द्विपदत्वभ्रमवारणाय "सुनं" "आतनच्मि" इति पुनरुच्चारितं जटाभावं नार्हति। असन्देहार्थं इति हेतुगर्भं विशेषणम्। यथा (२) "उद्वृत्यम्" इत्यादौ द्विपदत्वभ्रमवारणाय "उँऽइत्यूँ" इति मध्यस्थस्य वे-

(१) १।१। पदपाठे, ज्ञातव्यामिदमुदाहरणम्।
(२) ७।३८॥

ष्टनम्। तथा इदं न तु क्रमः। अतो न जटा कार्या। इति ॥

अथ जटायां कति सन्धय इति प्रदर्शनार्थं जटायां पठ्यमानान् क्रमान्नामतो निर्दिशति ॥

अनुक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽभिक्रमस्तथा ॥ सङ्क्रमश्चेति पञ्चैते जटायां कथिताः क्रमाः ॥ ३ ॥

वायवस्थ। इत्यनुक्रमः,। स्थस्थ। इत्युत्क्रमः,। स्थ वायवः। इति व्युत्क्रमः, वायवो वायवः। इत्यभिक्रमः,। वायवस्थ। इति सङ्क्रमः। कस्मिन्क्रमे किं प्रमाणमित्याह ॥

न स्थितोपस्थिते ये स्युर्जटायां व्युत्क्रमे न ते ॥

ये विषयः स्थितोपस्थिते न भवन्ति ते जटायां व्युत्क्रमे न पठनीयाः। उदाहरणं यथा (१) नास्य-

(१) ३३।१०॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृत्यर्ठं॰ सुयमर्ठं॰ सुयमं जाः पश्यं जास्यमत्यर्ठं॰ सुयमम् । (१) वसवेऽहर्पतयेऽहः पतये वसवे वसवेऽहर्पतये । (२) इतन्धूर्षोह्नौ धूःसहावितमितन्धूर्षोह्नौ । (३) दार्व्वाघाटस्ते ते दार्व्वाघातो दार्व्वाघाटस्ते । (४) वायवो वनर्षदो वनसदो वायवो वायवो वनर्षदः । (५) ऋतस्पते त्वष्टुस्त्वष्टुर्ऋतपतऽऋतस्पते त्वष्टुः । (६) उभेसुश्चन्द्र सुचन्द्रोभेऽउभे सुश्चन्द्र । (७) बृहतीन्दुदुचन्दुधुंचन्बृहतीम्बृहतीन्दुधुंचन् । (८) श्रेयस्कर भूयस्कर भूयःकर श्रेयस्कर श्रेयस्कर भूयस्कर । (९) आयुष्माऽआयुरायुः माऽआयुष्माऽआयुः । (१०) सिषासन्तो वनामहे वनामहे सिसासन्तः सिषासन्तो वनामहे । (११) अ-

(१) ३ । २० ॥
(२) ४ । ३३ ॥
(३) २४ । ३५ ॥
(४) ३३ । १ ॥
(५) २७ । ३४ ॥
(६) १५ । ४३ ॥
(७) ३३ । २८ ॥
(८) १५ । २२ ॥
(९) २२ । १ ॥
(१०) २६ । १७ ॥
(११) ११ । ६२ ॥

ग्नेःऽ पुरीषवाहणः पुरीषवाहनोऽग्नेरग्नेःऽ पुरीषवाहणः । (१) एनमायुनगयुनगेनमेनमायुनक् । (२) माम्हन्तामदितिरदितिर्म्ममहन्ताम्मामहन्तामदितिः (३) देवीऽ उषासाऽउषसौ देवी देवीऽउषासौ । (४) पर्ज्जन्यो वृष्टिमाँ २ ॥ ऽइव वृष्टिमानिव पर्ज्जन्यः पर्ज्जन्यो वृष्टिमाँ २ ॥ ऽइव । एतस्यापवादमाह ॥

वर्ज्जयित्वा व्विश्यतीव ॥

इदमुदाहरणं वर्ज्जयित्वा अत्र स्थितोपस्थिते अनुच्चार्य्यमाणेऽपि एकादेशो व्युत्क्रमे उच्चारणीयः । (५) व्विश्पतीव वीरिटे व्वीरिटे व्विश्पतीव विश्पतीव वीरिटे ॥

विशेषविषयान्विधीन् ॥ ४ ॥
वैकल्पिकान्व्याकरणं ॥
प्रमाणं मत्यगत्वये ॥ सन्धौ ॥

उत्क्रमव्युत्क्रमाभिक्रमेषु सन्धिविषये व्याकरणे वै-

(१) २८ । १३ ॥
(२) ३३ । ३८ ॥
(३) २१ । ५० ॥
(४) ७ । २२ ॥ इमान्यासु विकृतिषु पदपाठस्योदाहरणानि बुधैर्बोध्यानीति ॥
(५) ३३ । ४० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कल्पिकान् जिह्वामूलीयोपध्मादीन् प्रातिशाख्ये विशेषविषयान् "प्रकृत्या कखयोः पफयोश्चे" त्यादिविशेषविहितान् त्यक्त्वा अन्यत्र व्याकरणं प्रमाणं पूर्वोक्तेषु प्रातिशाख्यमेव। कासंधुक्षो धुक्ष्(ः काङ्क्षासंधुक्ष(ः। च पुष्पिणी(ः पुष्पिणीश्च च पुष्पिणी(ः। अत्रोदाहरणद्वये जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ न। सहस्रधारन्देवो देवः॰ सहस्रधारठं॰सहस्रधारन्देवः॰। अत्र "वा शरी"त्यस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सत्वं "अविकारठं॰ शाकल्यः शषसेषु" इति विशेषविहितत्वान्न। स्थमहो मंहस्त्यस्त्य मंहः। अत्र "खर्प्परे शरि विसर्गस्य विसर्ग"इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सत्वविसर्गौ "लुङ्सुदि जित्परे" इत्युक्तत्वान्न। चक्रे व्यायव्व्यान्व्यायव्व्याँश्चक्रे चक्रे व्यायव्व्यान्। "अत्रानुनासिकात्परोऽनुस्वार" इति पक्षेऽनुस्वारः। "अनुनासिकमुपधेत्युक्तत्वान्न। स्यौच्यनुष्टुब्बनुष्टुप्स्यौची स्यौच्यनुष्टुप्। अत्र "शश्छोटी"ति तवर्गी "त्परश्चास्पर्शपरश्छम्" इति विशेषविधानान्न। सम्भ्रियमाणः सम्राट् सम्राट्तु संभ्रियमाणः सम्भ्रियमाणः सम्राट्। अत्र "डः सि धुट्" इति "ङ्नौ क्ताभ्याए सकारे" इति विशेषविहितत्वान्न। उदुत्यन्त्यम्बुदुदुत्यम्। अत्र "मय उञो वो वा" इत्यस्य वैकल्पि-

कत्वात्पक्षे प्रकृतिभावः "उकारोऽष्टन्तोऽस्पर्शात्" इत्युक्तत्वान्न। ऋतसदन्यृतसदनमृतसदनमृतसदन्यृतसदन्यृतसदनम्। अत्र "ऋत्यक" इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो न। "कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम्" इति विशेषविधानात्। अत एव। ऋताषाडृतधामऽऋतधामऽऋताषाडृताषाडृतधामा। अत्र पाक्षिको गुणो न। ऋश्यानालभते लभतऽअऽऋश्यानृश्यानालभते। अत्रार् इति न प्रातिशाख्यस्थत्वात्। "उपसर्गादृति धातौ" इत्यस्य तु धातुत्वाभावान्न प्राप्तः। पोषेण रायो रायः॰ पोषेण पोषेण रायः॰। अत्र "रायः सहस्रपोषपुत्रयो"ः। इति न प्रातिशाख्यस्थत्वात्। यूपऽआप्यतऽआप्यते यूपो यूपऽआप्यते। ऊरू पादौ पादाऽऊरूऽऊरू पादौ। अत्र "लोपः शाकल्यस्ये"त्यस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे श्रवणं प्राप्तं "यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोप" इत्युक्तत्वान्न भवति। अस्मिन्योनौ योनावस्मिन्नस्मिन्योनौ। अत्र पूर्वोक्तेन वकारलोपः प्राप्तः। "न वकारस्याऽसस्थान एकेषाम्"। इति विहितत्वान्न भवति। छन्त्स्यर्वन्नर्वञ्छन्त्सि च्छन्त्स्यर्वन्। रुक्मोऽअन्तरन्ता रुक्मो रुक्मो ऽअन्तः॰। षोडशाक्षरेण षोडशठं षोडशठं॰ षोडशाक्षरेण षोडशाक्षरेण षोडश-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स । इत्यादौ व्याकरणानुसृतत्वाच्च । "चक्षयोः शम्" "रेफे लुप्यते दीर्घं चोपधा" "अनुस्वारर्ठ० रोष्मसु मकार" इत्यादि भवति । एवमन्यदप्यूह्यम् ॥

आद्यान्त्ययोः प्रातिशाख्यं मानम् ॥

अनुक्रमसङ्क्रमयोस्तु प्रातिशाख्यं प्रमाणम् । संहिताधर्मवत्त्वात् । उक्तान्युदाहरणानि । समेष्वपि प्रतिज्ञासूत्रगा धर्माः । सर्वेष्वपि पञ्चसु क्रमेषु जकारादिपठनरूपा धर्माज्ञेयाः । प्रतिज्ञासूत्रगा इत्युपलक्षणं शिक्षाख्यधर्माणामपि । उक्तान्येवोदाहरणानि (१) ॥

---

(१) "क्रमः स्मृतिप्रयोजनः" इत्युक्तं तत्र स्मरणं पदसन्धिस्वरसन्ध्यादिना दृढं जातं इति व्याडिराचार्यः क्रमप्रकृतिका अष्टौ विकृतीराह जटामालेति पद्येन तत्राद्या जटाविकृतिस्तल्लक्षणमाह । ब्रूयात्क्रमविपर्यास्तं क्रममोष्ठ्यन्विनिर्दिशेत् । जटाख्यां विकृतिं धीमान् विज्ञाय क्रमलक्षणम् । स्पष्टार्थः । क्रमविपर्यासक्रममित्यस्यैवप्रपञ्चं विवक्षुः पूर्वोक्तमर्थमनूद्य धर्मविशेषमाह । अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत्क्रमम् ॥ विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथा क्रमम् । अनुलोमे आद्यन्तक्रमयोः पाठे यथा क्रमं प्रातिशाख्योक्तलक्षणविशिष्टक्रमकालीनसन्ध्यनतिक्रमेण सन्धिर्ज्ञातव्यः । विलोमेऽनुपदवत् पदेन तुल्यम् । पदपाठे यथा पदानि वर्त्तन्ते तादृशपदानामेव सन्धिः कर्त्तव्येति । हयग्रीवोऽप्यनुमर्थमाह । यथा । क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् ॥ अभ्यस्य पूर्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते ॥ १ ॥ क्रमे यथोक्ते "द्वे द्वे पदे सन्दधात्युत्तरेणोत्तरमावसानादपृक्तवर्ज्जं" मित्यादिनोक्ते पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विरभ्यसेत् द्विवारं पठेदुत्तरं पदं पूर्वं च ततः प्रथमं द्विरभ्यस्य उत्तरेऽवसेत् । अनिक्रमे क्रमशास्त्रं प्रधानं स्यादव्युत्क्रमे व्याकरणं प्रमाणम् । उक्तः क्रमे व्युत्क्रमणे विशेषः स्वराः प्रकारान्तरितपेऽप्यभिन्नाः । निगदव्याख्यानम् । पूर्वेण "स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम" इति संस्कारादिना नानारूपतायां विलोमपाठे विशेषमाह । षत्वं

सर्वस्वरेषु तु ॥ ५ ॥

सर्वेषु स्वरविषयेषु तु पुनः प्रातिशाख्यमेव प्रमाणं तद्विचारस्तु स्वरप्रकरणे उक्तः । यान्युदाहरणानि संहितायां न दृश्यन्ते तानि प्रदर्श्यन्ते । अञ्जानाऽ अभ्यञ्जानाऽ अञ्जानाऽ अभि । विश्वः स्वर्विश्वः । युञ्जोऽभ्यभि यञ्जो युञ्जोऽभि । तेऽप्सरसामप्सर-

---

णत्वं च दीर्घत्वं क्रमसन्धौ यदुच्यते । व्युत्क्रमे तत्र कर्त्तव्यं स्वरं क्षैप्रादिकं भवेत् । क्रमसन्धौ अनुलोमपाठे षत्वं "भाविभ्यः सषर्ठ० समानपदे" इति । णत्वम् । "ऋषरेभ्यो नकारो णकारर्ठ० समानपदे" इत्युक्तम् । तथा दीर्घत्वं "दीर्घमि"त्यधिकृत्य "अश्वरश्मिसुमती"त्यादिसूत्रसन्दर्भेण विहितं विलोमपाठे तन्न कर्त्तव्यम् । पदस्वरूपं व्याकरणोक्तविधिना पठेदित्यर्थः । एवं चकारात् लोपागमविकारप्रकृतिभावाअपि विलोमपाठे न भवन्ति तुल्याधिकारात् । "अनिताबध्याये" इत्यस्यापवादः । उदाहरणं तु प्रातिशाख्योक्तं ज्ञेयम् । स्वरं क्षैप्रादिकं भवेदिति । स्वरसन्ध्यादि "उदात्तवानुदात्तः" । "स्वरितवान्स्वरितः" इत्यादिक्षैप्रादिषु "युवर्णौ यवौ क्षैप्रः" इत्यादि । अनुलोमवत्प्रतिलोमेऽपि भवति यथा त्र्यम्बकँय्यजामहे यजामहे त्र्यम्बकन्त्र्यम्बकँय्यजामहे । इत्याद्युदाहरणानि सर्वत्रैव बोध्यानीति ॥ अवसानेऽर्द्धर्चे च ऋक्षु यजुष्षु वा स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । वेष्टनापरपर्यायेण भवतीत्यर्थः । त्रिक्रमे चतुष्क्रमे च जटापाठे हयग्रीवो विशेषमाह "त्रिभिः पदैः स्यादुत्क्रमणं यत्र तत्र मध्यं त्वनभ्यस्य च पूर्वमभ्यसेत् । अर्थाच्च मध्यस्य भवेद्द्विरुक्तिता सन्देहदं त्विङ्गनेन प्रदर्शयेत् । अस्यार्थः । यत्र त्रिभिः पदैः क्रमणं स्यात्तत्रान्त्यपदं द्विरुक्त्वा पश्चान्मध्यपदं त्वनभ्यस्य सकृदेव चोक्त्वा आद्यं अभ्यसेत् । द्विर्ब्रूयात् तत्र पदत्रयं गृहीत्वा अनभ्यस्य अभ्यासरहितस्य मध्यस्य तत्सन्धानद्वारा पूर्वमभ्यस्य क्रमवदन्तेऽवसानं कुर्यात् । उत्क्रमणम् व्युत्क्रमणतो मध्यस्य द्विरुक्तिता भवेत् । अन्ते पदेऽवसाय ततः सन्देहदं सन्दिग्धं मध्यमपदं निश्चयेन इङ्गनेन पृथक्कालेन प्रदर्शयेत् पदस्वरूपं प्रकटीकुर्यात् यथा । कर्म्मणऽ आप्यायदध्वमाप्यायदध्वमा कर्म्मणे कर्म्मणऽआप्यायदध्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सान्ते तेऽप्सरसाम् । अभीन्धतामीन्धतामभ्यभीन्धताम् । इत्यादिप्रकारेण बोध्यम् । प्रातिशाख्येऽनुक्तत्वाद्याकरणस्थान्विधीन्द्र्शयति ॥

सवर्णेऽपृक्त उः स्पर्शात्स्वरे याति वतामिह ॥

जटायां सवर्णे स्वरे परे स्पर्शात्परः उ इति शब्दो वकारभावं याति । यथा उदुत्यन्त्यम्वुदुदुत्यम् । अत्र "मय उञो वो वे"ति वकारो भवति । (१) ॥

(१) त्रिचतुष्क्रमपञ्चक्रमादौ जटाप्रकारं हयग्रीवोऽप्याह । चतुष्क्रमे त्रिक्रमे च तथा पञ्चक्रमेऽपि च ॥ आद्यन्ताभ्यां त्रिवृन्मध्यं ब्रूयात्क्रमविपर्ययैरित्यस्य स्पष्टार्थः ॥ उकारस्योदाहरणं यथा "उदुत्यत्यम्वुदुदुत्यम् । इत्यादि चतुष्क्रमेऽपि यथा ऊर्द्ध्वऽऊषुणो नःसूऽऊर्द्ध्वऽऊर्द्ध्वऽऊषुणं ÷ । पंचपदक्रमजटोदाहरणं त्वृग्वेदिनां भवति न वाजसनेयिशाखिनाम् । अथ गलत्पदे विशेषमाह व्याडिर्भगवान् । समयादौ क्रमे यद्वत्समयात्परतस्तथा ॥ जटायां समयादिस्थं शुद्धेन परिवर्त्तयेत् । अस्यार्थः । समयशब्दो गलत्पदवाचकोऽध्येतृप्रसिद्धः । गलत्पदादौ क्रमाध्ययने यद्वद्येन प्रकारेण "यथा समाम्नातं क्रमावसानर्ठ० सङ्क्रमेण्वि"त्यादिना विधानं अङ्गीक्रियते जटायामपि तादृगेवाङ्गी कर्त्तव्यम् । समयाद्युदाहरणम् । सा विश्वायुर्विश्वायुःसा सा विश्वायु ÷ । समयात्परतस्योदाहरणं यथा विश्वायुर्विश्वकर्म्मा विश्वकर्म्मा विश्वायुर्विश्वायुर्विश्वकर्म्मा । मध्यपदस्य विशेषमाह स एव । समयक्रमणं नास्ति समयाद्द्विक्रमं विना ॥ त्रिक्रमं समयादिस्थमादिना संहितां पठेत् ॥ समयस्य गलत्पदस्य क्रमणं पुनः पुनरुत्तरोत्तरपदसन्धानं शुद्धक्रमवन्नास्ति समयादिपदं वर्जयित्वा ततः समयादौ यदि क्रमो भवति तं त्रिक्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमैरित्यादिपदेन सह त्रिवारं पठेदित्यर्थः । दूरऽउऽअन्तिकेऽन्तिकऽउदूरे दूरऽउऽअन्तिके । इत्यादि ज्ञेयम् । स्वरे यातिवतामिहेत्यत्र वतामिति षष्ठ्यन्तो न बोध्यः । किन्तु वकारस्य भावो वता इति भावार्थस्ता प्रत्ययः । तां वकारतां याति प्राप्नोतीत्यर्थः १ । अथ विलोमशेषजटायां कथं सन्धिः कार्यइत्याह । व्युत्क्रमे पदवत्सन्धिः स्वरक्षैप्रादिरिष्यते ॥ उकारादिविधानं तत्स्वरान्तः परिवर्त्तनम् । अस्यार्थः । विलोमक्रमसन्धौ अनुलोमपदपाठवत्सन्धयः क्षैप्रादिस्वराश्च भवन्ति तल्लक्षणानि तु प्रथमाध्याये जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टतैरोव्यञ्जनतैरोविरामपादवृत्तानां स्वराणामुक्तानि । तद्वज्जटादिविकृतिष्वपि । आद्येषु चतुर्षु स्वरितेषु ऋग्वेदिनामेव भवति अन्येषान्तु स्वरमात्रमेव तेषामुदाहरणानि पूर्वोक्तवज्ज्ञातव्यानि । तथा डढयोः स्थाने ळळ्हौ समानपदे "डढौळळ्हावेकेषा"मित्यनेन सूत्रेण परिवर्त्तनपाठो जटायामनुलोमविलोमे च संहितावत्काण्वाः पठन्ति न तु माध्यन्दिनाः कुतो वाजसनेयिनां "तस्मिँल्लळ्हेत्याद्यष्टमाध्यायस्थसूत्रेण निषेधात् । अथ विलोमे प्रगृह्यं यत्पदं तन्निमित्ततः प्रकृतिभावश्च केषामस्ति केषान्नास्तीति विशेषमाह । त्र्यक्षरान्तं प्रगृह्याणामुकारामन्त्रितस्य च ॥ विलोमे पदसन्धौ तु प्रगृह्यत्वं न विद्यते ॥ विलोमे यथावस्थितएव पाठः । विलोमे पदवत्सन्धिरित्यस्यापवादभूतं यथा "इदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्य"मित्यनेन वेष्टने एव प्रगृह्यसञ्ज्ञायां प्रकृतिभावनियमो नान्यत्रेति कात्यायनोक्तमेवार्थं वदति । डकारस्य तु स्पर्शात्परस्य न द्रष्टव्यः । उदाहरणानि पूर्वोक्तानि बोध्यानीति, नवधा कम्पलोपविषयो नोक्तस्तद्विधिश्च दौर्मित्राचार्योक्तनिषेधो ऽपि ऋग्वेदीयेशैनकोक्तत्वात् । सङ्क्रमं व्युत्क्रमवद्ब्रूयादिति गार्ग्यवचनं तदापस्तम्बादिविषयम् । ननु जटाद्यष्टविकृतीनां लक्षणानि प्रातिशाख्ये न प्रोक्तानि महर्षिणा कात्यायनेन तदप्रमाणमिति, उच्यते "बव्हल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्र-

स एव सन्धिनान्यैक्यमापन्नोऽपि प्रगृह्यकः ॥ ६ ॥

सन्धिविधायकेन शास्त्रेण अन्येन सहैक्यमापन्नोऽपि उ इतिशब्दः प्रगृह्यः । यथा ऊर्द्ध्वऽऊषुणो नः ऊर्द्ध्वऽऊर्द्ध्वऽऊषुणः । उदुत्त्यात्योउदुदुत्या । अत्र उका-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रस्य ओकारस्य च "अन्तादिवच्चे"त्यनेन परादिवत्त्वादेकाज्निपातत्वेन "निपातएकाजनाङ्" इति प्रगृह्यत्वम् (१) ॥

ओकारान्तनिपातानां व्युत्क्रमेऽस्ति प्रगृह्यता ॥

यथा उमो ते तऽउमो ऽउमो ते । अथो ये येऽथोऽअथो ये । "ओत्" इत्यनेन प्रगृह्यत्वम् । "ओकारश्च" इत्यनेन विहितप्रगृह्यत्वनिमित्तप्रकृतिभावस्तु इतौ प्रकृतिभावविधानादन्यत्र न । अत एव विष्णावेते इत्यत्र अवादेशः । अथोऽअन्तस्येत्यादौ तु "प्रकृतिभावश्चच्चु" इत्यनेन प्रकृतिभावत्वम् ॥

सपूर्व्वाकारओङ्कारः प्रयात्योम्भावमत्र हि ॥ ७ ॥

पूर्वेण अकारेण सहितः ओं शब्दो जटायां ओ-

कीर्तितम् ॥ तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्" इति क्रमपर्यन्तलक्षणोक्तमेवाध्ययनमस्ति न जटादिविकृतीनामतआह आळस्येन कात्यायनेनानुक्तत्वात् । कात्यायनसमानकाळीनमहर्षिणा व्याडिना सामान्येनेतिहासमुखेन च प्रतिपादनादविरोधश्चेति शम् ३ ॥

इति पाठकोपाव्हयुगळकिशोरव्याससङ्कलितप्रातिशाख्यकीर्तिप्रकाशटिप्पण्यां जटाद्यष्टविकृतिशास्त्रार्थः समाप्तः । संवत् १९४४ कार्तिकशुक्लपूर्णिमायाम् ॥

म्भावं प्रयाति । यथा ओम्प्रओमोम्प्र । अत्र "ओमाङोश्च" इत्यनेन पररूपत्वम् ॥

अयमेव हि शास्त्रार्थः सर्वासु विकृतिष्वपि ॥

जटोक्त एव शास्त्रार्थो मालादिसप्तसु विकृतिषु बोध्यः ॥

माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा ॥
आवर्त्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाः ॥ ८ ॥

अस्यार्थः । यथा पुष्पाणां माला ग्रन्थिनी परस्परसम्बद्धकारिणी तथा पदानां परस्परसम्बद्धकारिणी या विकृतिः सा मालेत्युच्यते । तस्याः पठनप्रकारमाह । तस्यां मालायां जटोक्तपञ्चक्रममध्ये त्रयः क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमा आवर्त्तन्ते पदावृत्त्या पठ्यन्ते । यथा । सुसमिद्धाय शोचिषे । शोचिषे सुसमिद्धाय । सुसमिद्धाय शोचिषे । सुसमिद्धायेति सु । समिद्धाय । शोचिषे घृतम् । घृतꣳ शोचिषे । शोचिषे घृतम् । घृतं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तीव्रम् । तीव्रङ्घृतम् । घृतन्तीव्रम् । तीव्रं जुहोतन । जुहोतन तीव्रम् । तीव्रञ्जुहोतन । जुहोतनेति जुहोतन ॥ अग्नये जातवेदसे । जातवेदसेऽग्नये । अग्नये जातवेदसे । जातवेदसऽ इति जात । वेदसे ॥ अथ क्रममालालक्षणमाह ॥

ब्रूयात्क्रमविपर्य्यासावर्द्धर्चस्यादितोऽन्ततः ॥ अन्तं चादिन्नयेदेवं क्रममालेति गीयते ॥ ९ ॥

अस्यार्थः । अर्द्धर्चस्य आदितः क्रमं अन्ततः विपर्यासं क्रमेण पठेत् । अनेन प्रकारेण क्रमं अन्तं नयेद्विपर्यासं आदिं प्रापयेत्सा क्रममालेति ऋषिभिरुच्यते । यथा । त्रिं॰शद्धाम । धीयतऽइति धीयते । धाम वि । धीयते पतङ्गाय । वि राजति । पतङ्गाय वाक् । राजति वाक् । वाग्राजति । वाक्पतङ्गाय । राजति वि । पतङ्गाय धीयते । विधाम । धीयतऽइति धीयते । धाम त्रिं॰शत् ॥ प्रति वस्तोः । द्युभिरिति द्यु । भिः । वस्तोरह । द्युभिरह । अह द्युभिः । अह वस्तोः । द्युभिरिति द्यु । भिः । वस्तोः ॥ अथ शिखालक्षणमाह ॥

पदोत्तरां जटामेव शिखामार्य्याः प्रचक्षते ॥

अस्यार्थः । पूर्वोक्तां जटामेव अन्ते एकपदाधिकां शिखां विकृतिं बुद्धिमन्त आहुः । यथा । अन्तश्चरति चरत्यन्तरन्तश्चरति रोचना । अन्तरित्यन्तः । चरति रोचना रोचना चरति चरति रोचनाऽस्य । अस्य प्राणात्प्राणादस्यास्य प्राणादपानती । प्राणादपानत्यपानती प्राणात्प्राणादपानती । अपानतीत्यप । अनती ॥ व्यख्यदख्यद्वि॰ व्यख्यन्महिषः । अख्यन्महिषो महिषोऽख्यद्व्यख्यन्महिषो दिवम् । महिषो दिवन्दिवम्महिषो महिषो दिवम् । दिवमिति दिवम् ॥ अथ रेखालक्षणमाह ॥

क्रमाद्द्वित्रिचतुःपञ्चपदक्रममुदाहरेत् । पृथक्पृथग्विपर्य्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ १० ॥

अस्यार्थः । क्रमेण द्विपदत्रिपदचतुष्पदपञ्चपदक्रमानुक्त्वा प्रतिक्रमे पृथक् पृथक् विपर्यासेन पठित्वा पुनः क्रमं पठेत् । तां विकृतिं रेखामाहुः । यथा । स-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धु नक्ताम् । नक्ताम्मधु । मधु नक्ताम् । नक्तामुतोषसः । उ-षसऽउत नक्ताम् । नक्तामुत । उतोषसः । उषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः । रजः पार्थिवम्मधुमदुषसः । उषसो मधुमत् । मधुमत्पार्थिवम् । मधुमदिति मधु । मत् । पार्थिवꣳ रजः । रजऽइति रजः ॥ मधु द्यौरस्तु नः पिता । पिता नोऽस्तु द्यौर्मधु । मधु द्यौः । द्यौरस्तु । अस्तु नः । नः पिता । पितेति पिता । अथ ध्वजलक्षणमाह ।

ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारये-
दिति ॥ वर्गे वा ऋचि वा यस्य
पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥ ११ ॥

अस्यार्थः । वर्गे ऋचि वा आदेः क्रमं अन्तपर्यन्तं ब्रूयात् । अन्तात्सम्यग्ययोक्तं क्रममेव उत्तारयेत् आदिपर्यन्तं पठेत् । एवं यस्य पठनं स ध्वजः ध्वजाख्यविकृतिर्बोध्या । यथा । विष्णोः कर्माणि । सखेति सखा । कर्माणि पश्यत । युज्यः सखा । पश्यत यतः । इन्द्रस्य युज्यः । यतो व्रतानि । पस्पशऽइति पस्पशे । व्रतानि पस्पशे । व्रतानि पस्पशे । (यतो व्रतानि । पस्पशऽइति पस्पशे । व्रतानि पस्पशे । व्रतानि पस्पशे । यतो व्रतानि । पस्पशऽइति पस्पशे । पश्यत यतः । इन्द्रस्य युज्यः । कर्माणि पश्यत । युज्यः सखा । विष्णोः कर्माणि । सखेति सखा ॥ अथ क्रमदण्डलक्षणमाह ॥

क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममु-
त्तरम् ॥ आऽर्द्धर्चादेवमुक्तोऽयं क्रम-
दण्डोऽभिधीयते ॥ १२ ॥

क्रममनुलोममुक्त्वा विपर्यस्य विलोममुक्त्वा पुनः क्रमं पठित्वा चकारादनुलोमविलोमैः अर्द्धर्चसमाप्तिपर्यन्तं ब्रूयात् । द्वितीयार्द्धर्चादेवमेवोक्त्वाऽनुलोमविलोमैरर्द्धर्चान्तम्पठित्वा एवं क्रमदण्डइत्युच्यते । स यथा । यजा नः । नो यज । यजा नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा नो यज । यजा नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा यज । यज मित्रावरुणा नो यज । यजा नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा यज । यजा देवान् । देवान्यज मित्रावरुणा नो यज । यजा नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा यज । यजा देवान् । देवाँ २॥ ऽऋतम् । ऋतन्देवान्यज मित्रावरुणा नो यज । यजा नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा यज । यजा देवान् । दे-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाँ २॥ ऽऋतम् । ऋतम्बृहत् । बृहदृतं देवान्यज मित्रावरुणा नो यज्ञं। यज्ञान: । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा यज्ञं।यज्ञं देवान् । देवाँ २॥ ऽऋतम् । ऋतम्बृहत् । बृहदिति बृहत् ॥ अग्ने यच्चि । यच्चग्ने । अग्ने यच्चि। यच्चि स्वम् । स्वँय्यच्चग्ने। अग्ने यच्चि । यच्चि स्वम् । स्वन्दमम् । दमऽ स्वँय्यच्चग्ने । अग्ने यच्चि । यच्चि स्वम् । स्वन्दमम् । दममिति दमम् ॥ अथ रथलक्षणमाह ॥

पादशोऽर्द्धर्चशो वाऽपि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ॥

पादे पादे अर्द्धर्चे वा क्रमविपर्य्यासौ दण्डवत्सह उक्तौ चेत्स विकृतिविशेषो रथइत्युच्यते । यथा । समिधाग्निम् । समिधेति सम् । इधा । अग्निर्ठं० समिधा । घृतैर्बोधयत् । बोधयत घृतैः । समिधाऽग्निम् । समिधेति सम् । इधा । अग्निन्दुवस्यत । दुवस्यताग्निर्ठं० समिधा । घृतैर्बोधयत । बोधयतातिथिम् । अतिथिम्बोधयत घृतैः । समिधाग्निम् । समिधेति सम् । इधा । अग्निन्दुवस्यत । दुवस्यत घृतैः । घृतैर्बोधयत । बोधयतातिथिम् । अतिथिमित्यतिथि-

म् ॥ इति पादानुसारतः ॥ अर्द्धर्चानुसारतो लिख्यते ॥ ऋधगित्या । इत्यऽऋधक् । यो नूनम् । नूनँय्यः । ऋधगित्या । इत्यासः । सऽइत्यऽऋधक् । यो नूनम् । नूनं मित्रावरुणौ । मित्रावरुणौ नूनँय्यः। ऋधगित्या । इत्यासः । समर्त्यः । मर्त्यः शशमे । शशमे देवतातये। देवतातये शशमे मर्त्यः सऽइत्यऽऋधक् । यो नूनम्। नूनं मित्रावरुणौ । मित्रावरुणावभिष्टये । अभिष्टयऽआचक्रे । आचक्रे हव्यदातये । हव्यदातयऽआचक्रेऽभिष्टये मित्रावरुणौ नूनँय्यः । ऋधगित्या । इत्यासः । समर्त्यः । मर्त्यः शशमे । शशमे देवतातये । देवतातयऽइति देव । तातये ॥ यो नूनम् । नूनं मित्रावरुणौ। मित्रावरुणावभिष्टये। अभिष्टयऽआचक्रे । आचक्रे हव्यदातये। आचक्राऽइत्या । चक्रे । हव्यदातयऽइति हव्य। दातये ॥ उभयोः पादार्द्धर्चयोरपि द्वितीयः प्रकारः कथ्यते ॥ मित्रर्ठं० हुवे । वरुणं च। हुवे मित्रम् । च वरुणम् । मित्रर्ठं० हुवे । हुवे पूतदक्षम् । वरुणं च । च रिशादसम् । पूतदक्षर्ठं० हुवे मित्रम् । रिशादसञ्च वरुणम्। मित्रर्ठं० हुवे। हुवे पूतदक्षम्। पूतदक्षं वरुणम् । पूतदक्ष-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मिति मृत । दंचम् । मरुणश्च । च रिशादसम् । रिशादसमिति रिशा । दसम् । इत्येकः प्रकारः । अथ द्वितीयः प्रकारः । मित्रो वरुणः । इन्द्रो बृहस्पतिः । वरुणो मित्रः । बृहस्पतिरिन्द्रः । मित्रो वरुणः । वरुणो भवतु । इन्द्रो बृहस्पतिः । बृहस्पतिर्व्विष्णुः । भवतु वरुणो मित्रः । विष्णुर्बृहस्पतिरिन्द्रः । मित्रो वरुणः । वरुणो भवतु । भवत्वर्य्यमा । इन्द्रो बृहस्पतिः । बृहस्पतिर्व्विष्णुः । विष्णुरुरुक्रमः । अर्य्यमा भवतु वरुणो मित्रः । उरुक्रमो विष्णुर्बृहस्पतिरिन्द्रः । मित्रो वरुणः । वरुणो भवतु । भवत्वर्य्यमा । अर्य्यमेत्यर्य्यमा ॥ इन्द्रो बृहस्पतिः । बृहस्पतिर्व्विष्णुः । विष्णुरुरुक्रमः । उरुक्रमऽइत्युरुक्रमः ॥ उभयोरपि तृतीयः प्रकारः । अन्तश्चरति । चरत्यन्तः । अन्तश्चरति । अस्य प्राणात् । प्राणादस्य । अस्य प्राणात् । चरति रोचना । रोचना चरत्यन्तः । अन्तश्चरति । अन्तश्चरति । अन्तरित्यन्तः । चरति रोचना । प्राणादपानती । अपानती प्राणादस्य । रोचनास्य । अस्य प्राणादपानती । अपानतीत्यप । अनती । इत्येकः । अथ द्वितीयः । धानावन्तं करम्भि-

णम् । करम्भिणन्धानावन्तम् । धानावन्तं करम्भिणम् । इन्द्र प्रातः । प्रातरिन्द्र । इन्द्र प्रातः । करम्भिणमपूपवन्तम् । अपूपवन्तं करम्भिणं धानावन्तम् । धानावन्तं करम्भिणम् । करम्भिणमपूपवन्तम् । प्रातर्ज्जुषस्व । जुषस्व प्रातरिन्द्र । इन्द्र प्रातः । प्रातर्ज्जुषस्व । अपूपवन्तमुक्थिनम् । उक्थिनमपूपवन्तं करम्भिणं धानावन्तम् । धानावन्तं करम्भिणम् । धानावन्तमिति धाना । वन्तम् । करम्भिणमपूपवन्तम् । अपूपवन्तमुक्थिनम् । अपूपवन्तमित्यपूप । वन्तम् । उक्थिनमित्युक्थिनम् । जुषस्व नः । नो जुषस्व प्रातरिन्द्र । इन्द्र प्रातः । प्रातर्ज्जुषस्व । जुषस्व नः । नऽइति नः ॥ अथ द्विविधघनलक्षणमाह ॥

अन्तात्क्रमं पठेत्पूर्व्वमादिपर्य्यन्तमानयेत् ॥ आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्म्मनीषिणः ॥ १४ ॥

यथोक्तं क्रममेव अन्तमारभ्य आदिपर्यन्तं पूर्वं पठेत् । तत आदिमारभ्य अन्तपर्य्यन्तं क्रमं पठेत् पण्डितास्तं घनमाहुः ॥ यथा अतिथिमित्यतिथिम् । बोधयतात्-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

थिम् । घृतैर्बोधयत । दुवस्यत घृतैः । अग्निन्दुवस्यत । समिधाग्निम् । समिधेति सम् । इधा । अग्निन्दुवस्यत । दुवस्यत घृतैः । घृतैर्बोधयत । बोधयतातिथिम् । अतिथिमित्यतिथिम् । जुहोतनेति जुहोतन । हव्या जुहोतन । आस्मिन्हव्या । आस्मिन् । अस्मिन्हव्या । हव्या जुहोतन । जुहोतनेति जुहोतन । इति प्रथमः प्रकारः । अथ लोकप्रसिद्धद्वितीयघनलक्षणमाह ॥

शिखामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् ॥ अयं घन इति प्रोक्तऽ-
इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ २५ ॥

अस्यार्थः । शिखां पूर्वोक्तामुच्चार्य्य विपर्य्यासेन तानि पदान्युच्चार्य्य पुनः क्रमेण तानि पदान्युच्चारयेत् । अयं विकृतिविशेषो घनइति प्रोक्तो महर्षिभिर्व्याडिभिरिति । उदाहरणँ यथा । दस्रा युवाकवो युवाकवो दस्रा दस्रा युवाकवः सुताः सुता युवाकवो दस्रा दस्रा युवाकवः सुताः । युवाकवः सुताः सुता युवाकवो युवाकवः सुता नासत्या नासत्या सुता युवाकवो युवाकवः सुता नासत्या ।

सुता नासत्या नासत्या सुताः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषो वृक्तबर्हिषो नासत्या सुताः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । नासत्या वृक्तबर्हिषो वृक्तबर्हिषो नासत्या नासत्या वृक्तबर्हिषः । वृक्तबर्हिषऽइति वृक्त । बर्हिषः ॥ आयातंय्यातमायातꣳ रुद्रवर्त्तनी रुद्रवर्त्तनी यातमायातꣳ रुद्रवर्त्तनी । यातꣳ रुद्रवर्त्तनी रुद्रवर्त्तनी यातँय्यातꣳ रुद्रवर्त्तनी ॥ रुद्रवर्त्तनीऽइति रुद्र वर्त्तनी ॥ एवं प्रकारेणाष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ वेदवेदाङ्गेन्दुवर्षे मार्गे मास्यसिते दले ॥ पञ्चम्यां रविवारे तु गुरुभे कर्कचन्द्रके ॥ १ ॥ विश्वेश्वरस्यानुजेन सुतेन सुधिया मुदे ॥ युगलप्राक्किशोरेण पाठकेन कृता सताम् ॥ २ ॥ टिप्पणी प्रातिशाख्यस्य सम्यक्कीर्त्तिप्रकाशिका ॥ तां मुद्रयित्वा प्रथिता लोके लौहाक्षरैः शुभैः ॥३॥ कात्यायनकृतं सूत्रं प्रतिज्ञानामकं शुभम् ॥ अनन्तदेवरचितं सद्भाष्येणैव सँय्युतम् ॥ ४ ॥ भाषिकं परिशिष्टं च तत्कृतं भाष्ययुक्तथा ॥ शतपथब्राह्मणस्य स्वरादिज्ञानकारणम् ॥ ५ ॥ जटादिविकृतीनां तु सम्यज्ज्ञानँय्यथाऽऽप्यते ॥ महर्षिणा व्याडिना यज्जटापटलसञ्ज्ञकम् ॥ ६ ॥ तद्भावं समनुज्ञाय हयग्रीवेण भाषितम् ॥ दौर्मिंचिणा गौतमेन रामेणापि सुभाषितम् ॥७॥ शुभम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भाषितम् ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ कात्यायनमहर्षिप्रणीतमृग्यजुः परिशिष्टन्नवमं प्रातिशाख्योपयुक्तं शिष्याणां परिज्ञानार्थं च ऋग्यजुर्लक्षणविशिष्टमारभ्यते ॥

अथादित्ये यजुर्वेदे भेदे माध्यन्दिनीयके(१) ॥ वक्ष्याम्यृग्यजुषां सम्यग्विभागं तु यथाश्रुतम् ॥ १ ॥ ऋगादेशे यजुर्ज्ञेयमनादेशे तु केवलम् ॥ क्रतौ यजुरुदाहारे (२) ह्येषा विद्यादृचः कविः ॥ २ ॥ उपयामः स-

(१) अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि वार्त्तिकस्य मतं यथा । इति पद्यं क्वचित्पुस्तके लिखितं तदर्वाचीनं कुतः शिक्षालक्षणधर्मरहितत्वात् । शिक्षालक्षणं तु महर्षिणा कात्यायनेन प्रस्तवोत्थानपरिशिष्टे सप्तदशाख्येऽभिहितम् । तद्यथा स्वरसंस्कारलघ्वनुनासिकानुस्वारविसर्जनीयदन्त्यमूर्द्धन्यतालुकण्ठ्योष्ठ्ययमोपध्मानीयजिह्वामूलीयानां यत्नस्वरसंस्कारोच्चारणार्था शिक्षेति ॥ अथेति । अथशब्दो मङ्गलार्थः । पार्षदपरिशिष्टानन्तरमेतस्य कथनमित्यानन्तर्यार्थश्चेति । आदित्यइति । आदित्यात्सूर्यनारायणात्प्राप्तो यजुर्वेदो येन महर्षिणा योगिना याज्ञवल्क्येनातावादित्यस्तस्मिन्नादित्ये । तत्र प्रमाणं शतपथब्राह्मणस्य चतुर्दशकाण्डे बृहदारण्ये "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन ख्यायन्ते । इति ॥

(२) ऋते यजुरुच्चाहारे इति 'ख' पुस्तकपाठः । भेदे इति । यजुर्वेदस्य षडशीति भेदा उक्ता महर्षिणा कात्यायनेन चरणव्यूहपरिशिष्टे, परन्तु शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदश भेदा भवन्ति तन्मध्ये तृतीया शाखा माध्यन्दिनीयात्मिका तस्मिन्माध्यन्दिनीयके ऋग्यजुःपरिशिष्टमुच्यते ॥

योनिश्च स्वाहाकारश्च योऽन्त्यभाक् ॥ ऋक्सम्बन्धं यजुर्ज्ञेयं यच्च वक्ष्यास्यतोऽब्रुवन् ॥ ३ ॥ द्व्यवसाना ऋचः सर्वा यजुरन्यत्तदाश्रितम् ॥ वर्गादिष्टासु नैवं स्यात्त्वादिष्टे यजुर्भवेत् ॥ ४ ॥ ज्ञेयान्येकावसानानि स्वाध्यायोपरमात्क्वचित् ॥ अवसानानि वक्ष्यामि द्विपदैकपदां तथा ॥ ५ ॥ ऋगर्द्धे चानुवाकानामन्तेषु यजुषां (१) तथा ॥ अवसानं विजानीयादाम्नायनियमेन तु ॥ ६ ॥ पुरा क्रूरस्येत्येका प्रथमे, वीतिहोत्रमित्येषा ते, मरुतां पृषतीरिति च, युम्परिधिमिति यजुरन्ताऽग्ने: प्रियमिति यजुः, स ७ स्वभागास्त्येषेति स्वाहा त्वाडिति यजु, र्देवा गातु विदऽइति द्वे, सँव्वर्चसेत्येका, ये रूपाण्येका,ऽन्ते द्वे, ॥ १ ॥ समिधाग्निमिति चतस्र, आयङ्गौरिति तिस्रो,ऽग्निर्ज्योतिरिति सप्त पूर्वाः पञ्चैकपदा, उप प्रयन्तऽइति षडि,न्धाना इति त्र्यवसानो,पत्वेति सप्तपदाश्चतस्रो द्विपदा:, सोमानमिति

(१) एतस्य ऋग्यजुःपरिशिष्टस्य प्रातिशाख्ये प्रयोजनं किमित्यपेक्षायाम् । प्रा० ४ सू० "प्रकृतिभावदृक्षु" अस्मिन्त्सूत्रे ऋक्पदेन ऋग्लक्षणं वक्तुमुचितं तद्यथा नियताक्षरपादावसानत्वमृक्त्वम् ॥ एवमेव प्रा० अ० ४ सू० यजुष्षु चे"त्यस्मिन्त्सूत्रे च यजुःपदेन यजुर्ल्लक्षणं यथा अनियताक्षरपादावसानत्वं यजुष्ट्वम् । केचन एतेषां छन्दो न विद्यतइति प्रवदन्ति तन्मते पादो नास्ति यजुषि पादाभावाच्छन्दो नास्ति परन्तु छन्दसोऽभावे मन्त्रत्वन्न तन्मन्त्रकृतकर्मभिः कर्त्तुः फलमपि न भवति । तत्र प्रमाणं कातीयसर्वानुक्रमे प्रथमखण्डे "एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजते तस्य ब्रह्म निर्व्वीर्य्यं यातयामं भवत्यथान्तराऽश्वगर्त्तं वापद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रमीयते वा पापीयान्भवति । अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्य्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्य्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवा,ऽऽगन्मेति तिस्रो, गृह्णा मेति तिस्र, उपहूता
इति त्र्यवसाना, प्रघासिनश्चतस्रः, पूर्णा दर्वि द्वे, अ-
क्षन्नमीमदन्त षड, वरुद्रमिति चतस्र,स्त्र्यायुषमि-
त्येका ॥ २ ॥ एदमिति द्वे त्र्यवसाने, ऽऽपऽइत्येका,
ऽऽपो देवीरिति द्वे, दैवीन्धियं, श्वात्ताः पीता, ऽग्र-
ग्नेत्व, न्त्वमग्नऽएषा ते, व्वस्व्यसि, समक्ष्ये,ऽभित्य-
मेकशः, परिमेति तिस्र, ऽअस्तब्भ्नादिति चतस्रौ, न-
मो मित्रस्येत्येका, यातऽइति च ॥ ३ ॥ भवतन्नऽइति
द्वे, अꣳशुरिति चतुरवसाना, युञ्जन्ति तिस्रो, व्वि-
ष्णोर्नु कमिति च पूर्वे यजुरन्ते विष्णवे त्वेति यजुरभ-
यतः, परित्वेत्येका, त्वꣳ सोमेति पञ्च, जुषाणऽ इ-
त्येकपदो,रु व्विष्णवित्येका, ॥ ४ ॥ देवामिति यजुः,
कोऽसीत्येको, दुत्यमिति चतस्रः, कदा चनेति तिस्रो
यजुरन्ता, ऽआदित्येभ्यस्त्वेति यजुरन्तेऽर्था,क्षुद्रस्मा,-
अहं परस्ता,त्सँव्वर्च्चसेत्येकशः, समिन्द्रणऽइति सप्तो,
कꣳ हीत्येका,ऽग्नेरनीकमिति चतस्र,ऽएजतु द्वे
पूर्वा त्र्यवसाना, मरुतो यस्येति द्वे,यस्मान्नेति च द्वि-
तीया यजुरन्ता, सह प्प्राणेनेति यजु,राजिग्घ्रेति द्वे,
ऽउपस्तृजन्निति तिस्रोऽन्त्या त्र्यवसाना, नयोरोजसे-
त्येका, चतुस्त्रिꣳ शदिति चतस्रः ॥ ५ ॥ देव सवि-
तरेका, ध्रुवसदमिति त्रीणि यजूꣳषि, पुरोरुपि पु-
रोरुत्यान्येषु, व्वाजस्य न्वित्येका,ऽप्स्वन्तरिति च,
व्वातो वेति तिस्रऽ, एषस्य व्वाजी, व्वाजस्ये मामिति

सप्ता,ग्ने सहस्वेत्येका,ऽपो देवाः, सधमादऽइत्येक-
शो, हिरण्यरूपाविति, मित्रोऽसि व्वरुणोसीति यजु-
षी, प्रपर्वतस्येत्येका, प्रजापतेनेति यजुर्म्मध्या त्वन्याऽ-
श्वमेधे व्याख्याताऽयममुष्य पिताऽसावस्य पितेति
यजुर्म्मी ते, हꣳसो, निषसादेत्येकशो, व्वायुः पू-
तो, युवꣳ सुराममिति द्विशः ॥ ६ ॥ युञ्जतऽइति
सप्त,र्च्चो स्तोममित्येका, हस्तऽ आधायेति यजुरन्ताऽनु-
ष्टुभेनेति यजुः, प्रतूर्व्वन्निति चतस्रोऽन्त्या यजुर्ग्गर्भो,
ऽर्व्वन्तरिक्षँव्वीहीत्येतावद्यजु,रन्वग्निरित्येकादशा,पा-
स्मृष्ठमिति तिस्र,स्त्वामग्नऽ इति षडपो देवीरि-
ति दश, नवमी त्र्यवसानाऽन्त्यैकपादौ,पथयऽइति
तिस्रऽ, आपो हीत्यष्टौ, द्वत्वायेत्येका, मित्रस्येति ति-
स्रो, विश्वो देवस्येत्यध्यायान्ताः ॥ ७ ॥ व्विष्णोः
क्रमोऽसि, व्विश्वकर्म्मणे, सञ्ज्ञानं, चिदसि, सजू-
रब्दऽइत्युद्धतानि यजूꣳषि, द्वितीये सुपर्णोऽसीति
चतुरवना, नमो भूत्याऽइत्येकपदा, मयि गृह्णामीति
त्रयोदशा, ऽग्निर्म्मूर्द्धेत्येका, भुवो यज्ञस्येति च, ध्रुवासी-
ति तिस्रः, काण्डात्काण्डादिति चतस्रो,ऽषाढाऽसी-
त्येका, मधु व्वाताऽइत्येकादश, सम्यक्स्रवन्ति न-
वेमम्मा षड, पान्त्वा, पञ्चानाञ्चाध्यायान्तानां नाना-
दिगुपरमान्तेषु यजूꣳषि लोकन्ताऽइन्द्रमिति तिस्रः ॥
८ ॥ ध्रुवक्षितिरिति पञ्चाश्विनीनामेकं लोकन्ताऽइन्द्र-
मिति तिस्र, ऽइन्द्राग्नीऽइत्येका, मूर्द्धाऽसीति द्वे, लो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कन्ताऽइन्द्रमिति, लोकन्ताऽइन्द्रमिति चा,ऽग्ने जातानिति द्वे, अग्निर्मूर्द्धेत्येकाचिꣳशदग्निꣳ होतारमिति त्र्यवसाना द्विपदा व्याख्याता, येनऽऋषयोऽष्टौ, लोकम्पृणेति चतस्रो, नमस्तऽइति प्राङ्नमस्कारेभ्यो, द्रापेऽअन्धसस्पतऽइति प्राक् प्रत्यवरोहेभ्योऽश्यन्निमा मे, नृषदेवेडिन्द्रन्दैवीरित्युद्धृतानि यजूꣳषि सप्त सप्तेति ॥ ९ ॥ वाजस्य न्विति सप्त, स नो भुवनस्येत्येका, यास्तऽइति चतस्रोऽग्निꣳ युनज्मीत्यध्यायान्ता, ऋचोनामेत्युद्धृत्य यजुरेकोऽपरꣳ, स्वाद्वीन्त्वेत्येका, परितऽइति षड्, या व्याघ्रमिति द्वे, देवा यज्ञमित्याध्यायान्ता,त्पितृभ्यः स्वधा नम इत्युद्धृते यजुरेकमपर,मिदꣳ हविरिति त्र्यवसाना, रेतो मूत्रमिति च द्वे, क्षत्रस्य योनिरेका, कोऽसीति षडन्त्या त्र्यवसाना, त्वया देवाऽइति त्र्यवसाना, लोमानीत्येका, यद्देवाऽइति तिस्रो, यदापऽइत्येका, सुमित्रिया नऽइति, द्रुपदादिवेति तिस्रोऽभ्यादधामीत्याध्यायान्तादिमम्मऽइति प्राक् प्रैषेभ्यः ॥ १० ॥ इमानगृभ्णन्नित्येका, योऽअर्वन्तमित्येका, हिरण्यपाणिर्न्नव, युञ्जन्तीति तिस्रः, कः स्विदिति चतस्रः, सꣳशितऽइति तिस्रोऽम्बऽइत्येको, रसक्कथ्याऽइत्यध्यायान्तादुद्धृत्य प्रैषꣳ, हिरण्यगर्भऽइत्याद्यास्सꣳहिताध्यायान्ता,ऽइमा नु कमिति च षड्द्विपदाः, प्रियो देवानामित्येका, तꣳ व इत्यध्यायान्ताः, सप्तास्त्वेति

प्रागग्न्यभिमर्शना,त्समिद्धोऽअञ्जन्निति प्रागाग्नेयाद्देव सवितरिति प्राक्प्रैषेभ्यः ॥ ११ ॥ सहस्रशीर्षेत्यध्याय,स्तदेवेति च, न तस्येति द्विपदा, अस्याजरासऽइत्यध्यायो, यज्जाग्रतऽइति च, वायुः पुनातु, प्रजापतौ, सुमित्रिया नोऽप नः शोशुचदघमित्युद्धृतानि यजूꣳषि दश, यन्मऽइत्येका, तत्सवितुरिति षडन्त्येकपदा, शन्नऽइति नवा,हानीति द्विपदा, नमस्तऽइति तिस्रो, युञ्जतऽइत्येका, प्रैत्विति च, घर्त्तो दिवऽइति, हृदे त्वा, यस्ते, विश्वाऽआशाऽइत्येकशोऽश्विना घर्म्ममिति द्वे,ऽअभीममिति त्र्यवसाना, क्षत्रस्येति चतस्र,ऽउद्वयमित्येका, यावतीति द्वे, मनसः काममित्येका, मयित्त्यदित्येको,ऽग्रश्चेति च ॥ १२ ॥ ईशा वास्यमिति चतुर्द्दशाग्ने नयेति द्वे, यथोक्तरीत्या च काचिदनियतावसाना स्यात्तासामृचानामक्षरसङ्ख्यया विद्यादृचा स्तोममिति दृश्येद्गायत्री प्रियो देवानामित्यनुष्टुप् तदप्येते श्लोकाः ॥१३॥ पादा यत्र वियुक्ताः स्युरक्षरैर्न्निग्रहो भवेत् ॥ छन्दसां परिमाणस्य दृश्यते हि यथा क्वचित् ॥ १ ॥ परमेष्ठ्यऽऋगादीनामाग्नेयं ब्राह्मणन्तथा ॥ नाना छन्दर्ग्यजुर्भ्यां च ब्राह्मणस्य सदा स्मृतम् ॥ २ ॥ देवा यज्ञमिति चैतद्ब्राह्मणन्नैककर्मभाक् ॥ सोमसौत्रामणी सम्पत्त्यै तदभावादृचोऽब्रुवन् ॥ ३ ॥ अथ वा सर्वमन्त्राणामृक्त्वामेवं प्रकल्पयेत् ॥ उत विदान्प्रशंसीयश्छन्दोविचिति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यं प्रति ॥ ४ ॥ छन्दोभूतमिदं सर्व्वं वाङ्मयं स्याद्विजानतः ॥ नाच्छन्दसि न चापृष्टे शब्दश्चरति कश्चन ॥ ५ ॥ अपि चास्मिन्यजुर्वेदे सर्वो मन्त्रो यजुर्भवेत् ॥ यजुषाऽध्वर्य्युकर्मेति श्रुतौ कल्पेऽपि कीर्त्तितम् ॥ ६ ॥ यजुषाऽनड्वाहौ युनक्ति यजुषा क्रियते यजुषा ॥ जपति यजुर्भिर्ज्जुहोति यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धौ ॥ ७ ॥ यः कश्चित्पादवान्मन्त्रो युक्तश्चाक्षरसङ्ख्यया ॥ (१) सुवियुक्तावसानां च तामृचं परिचक्षते ॥ ८ ॥ यः कश्चित्करणो मन्त्रो न च पादाक्षरैर्य्युतः ॥ अनियुक्तावसानस्तं यजुः परिकल्पयेत् ॥ ९ ॥ व्यवसिता नियताऽक्षरार्द्धमाना सुविभक्तावसाना पादाक्षरपादा ऋचः ॥ यजुरन्यदुपैत्यस्य कश्चिदतः स्वयमेव शतैर्विवित्त्यामयोः ॥ १० ॥ ऋचो यजूंषि प्रतिवेदशाखं दृष्टं विपर्य्यस्य ऋषिप्रसादात् ॥ एतद्धितं ब्रह्म सनातनाद्यंतं तानृषिर्वेद नमोऽस्तु तस्मै ॥ ११ ॥ द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ॥ ऋग्गणः परिसङ्ख्यातः शेषमन्यदृचो यजु ॥ १२ ॥ अष्टौ सहस्राणि शतानि चाष्टावशीत्यन्यान्यधिकानि यजूंषि ॥ एतत्प्रमाणं यजुषां तु केवलं सशुक्रियं सखिलं याज्ञवल्क्यम् ॥ १३ ॥ हारीतमाद्यं परमं पवित्रं विद्यात्प्रमाणं यजुषामृचां यः ॥ स ब्रह्मसन्तानमिहाब्रवीच्च सालोक्यतामृग्यजुषां च गच्छतीति सालोक्यता-

(१) विनियुक्तावसाना इति 'ख' पुस्तकपाठः ॥

मृग्यजुषां च गच्छतीति ॥ १५ ॥ इति महर्षिकात्यायनप्रणीतमष्टादशपरिशिष्टान्तर्गतं नवममृग्यजुःपरिशिष्टं समाप्तम् ॥

अथाष्टादशपरिशिष्टान्तर्गतं चतुर्थमनुवाकाध्यायपरिशिष्टमारभ्यते ॥

अथानुवाकान्वक्ष्यामि ब्रह्मणा विहितान्पुरा(१) ॥ विप्राणां यज्ञकालेषु जपहोमार्च्चनादिषु ॥ १ ॥ इषे त्वैका, वसोः पवित्रं तिस्रो, ऽग्ने व्रतपते सप्त, पवित्रे स्त्यो द्वे, शर्म्मोऽसि तिस्रो, धृष्टिरसि शर्म्मोऽसि द्विकौ, देवस्य त्वा तिस्रो, देवस्य त्वा पञ्च, प्रत्युष्टꣳ रक्षस्तिस्रो, दशै,कविꣳ शत् ॥ १० । ३१ । १ ॥ कृष्णोऽसि षड, ग्ने वाजजित्तिस्रो, मयीदमग्नीषोमयोः पञ्चका, वग्ने दब्धायो चतस्रः, सँव्वर्च्चसा पञ्चाग्नये कव्यवाहनाय षट्, सप्त, चतुस्त्रिꣳशत् ॥ ७ । ३४ । ३ ॥ समिधाग्निम्भूर्भुवः स्वश्चतुष्का,वग्निर्ज्ज्योतिर्द्वे, ऽउपप्रयन्तः षड्विꣳ शति, भूर्भुवः स्वस्तस्रो, गृहा मा तिस्रः, प्रघासिनः पञ्च, पूर्णा दर्व्वि द्वे ऽअक्षन्नमीमदन्त षडे, षते सप्त, दश, त्रिषष्टिः ॥

(१) एतत्परिशिष्टस्यापि प्रातिशाख्ये प्रयोजनम् ४ अ० सू० १६७ "द्विरुदैकपदान्यप्यनुवाके" इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१० । ६३ । ३ ॥ एदन्दि, महीनां पयश्चतस्र, ऽआकूत्याऽऋक्षसामयो द्विकौ, व्रतं कृणुत षडे, षाते चतस्रो, वस्व्यसि तिस्र, ऽएष ते द्वे, शुक्रान्त्वा चतस्रो ऽदित्यास्त्वगष्टौ, दश, सप्तत्रिंशत् ॥ १० । ३७ । ४ ॥ अग्नेस्तनूरापतये चतुष्कौ, तप्तायनी द्वे, इन्द्रघोषस्तिस्रो, युञ्जतेऽष्टौ, देवस्य त्वा चतस्रो, देवस्य त्वा पञ्च, विभूरसि चतस्रो, ज्योतिरसि षडुक्ष विष्णो तिस्रो, दश, त्रिचत्वारिंशत् ॥ १० । ४३ । ६ ॥ देवस्यत्वा षडुपावीरसि पञ्च, माऽहिः षट्, सन्ते तिस्रः, समुद्रङ्गच्छ हविष्मतीर्द्विकौ, हृदे त्वा पञ्च, देवस्य त्वाऽष्टा,वष्टौ, सप्तत्रिंशत् ॥ ६ । ३७ । ६ ॥ वाचस्पतयऽउपयामगृहीतोऽसि त्रिका, वावायोऽयँवान्द्विकौ, या वामेका, तम्प्रत्नथा चतस्रो, ऽयँवेनो ये देवासस्त्रिका, विन्द्राय मूर्द्धानन्द्विकौ, यस्तऽएका, प्राणाय तिस्रो, मघवऽ, इन्द्राग्नीऽआगत, माघौ, मासश्चर्षणीधृतो, विश्वेदेवासऽआगते,न्द्रमरुत्वो, मरुत्वन्तं वृषभं, मरुतान्त्वौजसे, सजोषाऽइन्द्र, मरुत्वाँ २ ॥ ऽइन्द्र, महाँ २ ॥ ऽइन्द्रो, महाँ २ ॥ इन्द्रऽएकैकौ, दुत्यमष्टौ, पञ्चविंशति, रष्टाचत्वारिंशत् ॥ २५ । ४८ । ७ ॥ उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यः पञ्च, वाममद्य द्वे, सुशर्माऽस्येका, बृहस्पतिसुतस्य द्वे, हरिरसि चतस्रः, समिन्द्रणोऽष्टौ, माऽहि, रेजतु दशमास्यः पञ्चका, वातिष्ठ, युद्धा द्वौ, न्द्रमिदे-

कैका, यस्मान्न द्वे ऽअग्ने पवस्वो, त्तिष्ठन्नदृश्रमुदुत्यमेकैका, ऽऽजिघ्र द्वे, विनऽइन्द्र, वाचस्पतिँ, विश्वकर्म्मन्नेकैका, ऽग्नयेत्त्वा चतस्र, ऽइह रतिस्तिस्रः, परमेष्ठी दश, त्रयोविंशति, स्त्रिषष्टिः ॥ २३ । ६३ । ८ ॥ देव सवितश्चतस्र, ऽइन्द्रस्य वज्जः पञ्च, देवस्याहं दश, पये तिस्रो, वाजस्येममष्टा, वग्निरेकाचरेणैष ते चतुष्कौ, सविता द्वे, अष्टौ, चत्वारिंशत् ॥ ८ । ४० । ६ ॥ अपो देवाश्चतस्रः, सोमस्य त्विषिः पञ्चा, वेष्टाः सप्त, सोमस्य त्वा चतस्रऽइन्द्रस्य वज्जः पञ्च, स्योनाऽसि चतस्रः, सवित्रैका, ऽश्विभ्यां चतस्रो, ऽष्टौ, चतुस्त्रिंशत् ॥ ८ । ३४ । १० । ११६ ॥ युञ्जानऽएकादश, प्रतूर्त्तं षोडश, देवस्य त्वा दशा, पो देवीर्द्वादशा, ऽऽपो ह्येकादशा, दितिर्द्वा पञ्चा, कूतिमष्टादश सप्त, त्र्यशीतिः ॥ ७ । ८३ । ११ ॥ दृशानः सप्तदश, दिवस्परि द्वादश, समिधाग्निं पञ्चदशा, पेत सप्तदशासुन्वन्तं त्रयोदश, याऽओषधीः सप्तत्रिंशति, र्मा मा षोडश, सप्त, सप्तदशशतम् ॥ ७ । ११७ । १२ ॥ मयि गृह्णामि पञ्चदश, ध्रुवाऽसि मधु वाताऽएकादशकौ, सम्स्य क्षस्रवन्ति नवे, मम्ना षड, पान्त्वैका, ऽयम्पुरः पञ्च, सप्ता, ष्टापञ्चाशत् ॥ ७ । ५८ । १३ ॥ ध्रुवक्षितिः षट्, सजूर्ऋतुभिर्मूर्द्धावयो द्विका, विन्द्राग्नीऽआयुर्मे षट्का, वायुस्त्विष्टदेका, ऽग्नेर्भागोऽस्येकया चतुष्का,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वष्टा,वेकत्रिंशत् ॥ । ३१ । १४ ॥ अग्ने जाता-
न्पञ्च, रश्मिना सत्याय चतस्रो,राड्यस्ययम्पुरः पञ्च-
का, वाग्निर्मूर्द्धैकोनत्रिंशः,द्येनऋतुपयोऽष्टौ, तपश्च
नव, सप्तपञ्चषष्टिः ॥ ७ । ६५ । १५ ॥ नमस्ते षोड-
श, हिरण्यबाहवऽउष्णीषिणे, तच्चभ्यो, ज्येष्ठाय, प-
ञ्चकाः, स्तुत्याय चतस्रः, भम्भवायैका, पार्य्याय प-
ञ्च, द्रापेऽअन्धसो विंशतिर्न्नव, षट्षष्टिः ॥ ९ ।
६६ । १६ ॥ अश्मन्नूर्ज्जन्दश, नमस्ते पञ्चा,ग्निस्ति-
ग्मेन नव,चक्षुषः पिताष्टा,वाशुः शिशानः सप्तदशो,
देनं क्रमद्ध्वमग्निना .पञ्चदशकौ, शुक्रज्योतिः सप्ते
मण्स्तनं त्रयोदश, नवै, कोनशतम् ॥ ९ । ९९ ।
१७ ॥ वाजः सत्यमूर्ज्जं चतुष्का, ऽअश्माग्निस्त्रि-
का, वठं शुः पञ्चै,का चतस्रो, वाजाय द्वे, वाजस्य
न्वष्टा, इताषाट्त्रयोदशा, ग्निँय्युनज्मि सप्त, यद्राकू-
ताद्वात्त्रिंहत्याय दशकौ, त्रयोदश, सप्तसप्ततिः ॥ १३ ।
७७ । १८ ॥ ६७ ॥ स्वाद्वीन्त्वैकादश, देवा यज्ञं विंशतिः,
सुरावन्तठं सप्तदशो, दीरतां त्रयोदशा,च्च्या-
जानु दश, सोमो राजाऽष्टौ, सीसेन तन्त्रठं षोडश,
सप्त, पञ्चनवतिः ॥ ७ । ९५ । १९ ॥ चतस्र योनि-
स्त्रयोदश, यद्देवा दशा, ऽब्यादधाव्यष्टौ, यो भूतानां
चतस्रः, समिद्धऽइन्द्रऽएकादशा, यात्वष्टौ,समिद्धोऽअ-
ग्निर्द्वादशा,श्विना हविस्त्रयोदशा,श्विना तेजसै-
कादश, नव, नवतिः ॥ ९ । ९० । २० ॥ इमम्मे समि-

द्धोऽअग्निरेकादशकौ, वसन्तेनऽऋतुना षड्ढोता य-
च्चत्समिधाऽग्निं द्वादशा,श्विनौ च्छागस्य सप्त, देवं
वर्हिस्त्रवुर्द्दश, षडेकषष्टिः ॥ ६ । ६१ ॥ २१ ॥ २२ ॥
तेजोऽसि पञ्चा, ग्नयऽएका, हिङ्काराय द्वे, तत्सवि-
तुर्द्दश, विभूर्मात्रैका, काय द्वे, शेषास्त्रयोदशैकैका,
ऽएकोनविंशतिश्चतुस्त्रिंशत् ॥ १९ । ३४ ।
२२ ॥ हिरण्यगर्भो यः प्राणतो द्विकौ, युञ्जन्त्यष्टौ
वायुष्टा पञ्च, प्राणाय तिस्र, ऽउत्तसक्थ्या द्वादश,
गायत्री कस्त्वा षट्कौ, कः स्विदष्टौ, कास्विद्दश, सुभूः
स्वयम्भूस्तिस्र,ऽएकादश, पञ्चषष्टिः ॥ ११ । ६५ । २३ ॥
अश्वस्तूपरो, धूम्रान्वसन्ताय, समुद्राय शिशुमा-
रा,न्मयुः प्राजापत्यो, दशकाश्चत्वारश्चत्वारिंश-
शत् ॥ ४ ! ४० । २४ ॥ शादन्दद्भिर्न्नवैकैका, हिरण्य-
गर्भश्चतस्र, ऽआनो दश, मा नो मित्रो, यद्दश्वस्या-
ष्टकौ, यत्ते पडिमा नु कन्द्वे, पञ्चदश, सप्तचत्वारिंश-
शत् ॥ १५ । ४७ । २५ ॥ ४९ ॥ अग्निश्च पञ्चदशो-
षा तऽएकादश, द्वौ, षड्विंशतिः ॥ २ । २६ ॥
२६ ॥ समास्त्वा दशो, द्वीऽअस्य, मीवोऽअन्ना द्वादश-
का, वभि त्वैकादश, चत्वारः, पञ्चचत्वारिंशत् ॥
४ । ४५ । २७ ॥ होतायक्षदेकादश, देवं वर्हिर्द्वा-
दश, पुनरप्येवं, चत्वारः, षट्चत्वारिंशत् ॥ ४ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४६ । २८ ॥ समिद्धोऽअग्निरेकादश, यदक्रन्दस्त्रयोदश, समिद्धोऽअद्य द्वादश, केतुङ्कृण्वंश्चतुर्विंश० शति,श्चत्वारः, षष्टिः ॥ ४ । ६० । २९ । देव सवितः षट्, तपसे कौलालं० षोडश, द्वौ, द्वाविंशं० शतिः ॥ २ । २२ । ३० ॥ सहस्रशीर्षा षोडश, ङ्भ्यः सम्भृतः षड्, द्वौ, द्वाविंशं० शतिः ॥ २ । २२ । ३१ ॥ तदेव सप्त, वेनस्तन्नव, द्वौ, षोडश ॥ २ । १६ । ३२ ॥ अश्माजरासः सप्तदश, पश्चि द्वादश, त्रिवृत्ता, दचतुर्दश, प्रवाट्जऽएकादश, प्रवायुं, प्रवीरया पञ्चदशका, वानस्त्रयोदश, सप्त, सप्तनवतिः । ७ । २७ । ३३ ॥ युञ्जाग्ग्रतः, पञ्चनद्यः, सोमो धेनु,माहृष्णेन, पूषन्तव, दशका,नतदष्टौ, षड,ष्टापञ्चाशत् ॥ ६ । ५८ । ३४ ॥ अपेतो दश, पाद्यं द्वादश, द्वौ द्वाविंशं० शतिः ॥ ॥ २ । २२ । ३५ ॥ ऋचंश्राचरं० षोडश, द्यौः शान्तिरष्टौ, द्वौ, चतुर्विंशं० शतिः ॥ २ । २४ । ३६ ॥ देवस्य त्वा दश,यमाय त्वैकादश, द्वा, वेकविंशं० शतिः ॥ २ । २१ । ३७ ॥ देवस्य त्वाऽष्टौ, यमाय त्वा, चतस्रस्त्वा दशकौ, त्रयो, ऽष्टाविंशं० शतिः ॥ ३ । ३८ ॥ स्वाहा प्राणेभ्यः षड्,ग्यश्च, सप्त, द्वौ, त्रयोदश ॥ २ । १३ । ३९ ॥ ईशा वास्यमष्टा,वन्धन्तमो नव, द्वौ सप्तदश ॥ २ । १७ । ४० । ११ ॥ दशाध्याये समाख्याता अनुवाकास्तु सङ्ख्यया ॥ शतं दशानुवाका-

श्च नवान्ये च मनीषिभिः ॥ १ ॥ ११९ ॥ सप्तषष्टिश्चितौ ज्ञेयाः ६७ सौत्रे द्वाविंशं० शतिस्तथा ॥ २२ ॥ अश्वऽएकोनपञ्चाश ४९ त्पञ्चत्रिंशं०शत्खिले ३५ स्मृताः ॥ २ ॥ शुक्रियेषु तु विज्ञेया एकादश ११ मनीषिभिः ॥ एकीकृत्य समाख्यातं त्रिशतं त्र्यधिकं ३०३ मतं त्रिशतं त्र्यधिकं मतम् ॥ ३ ॥ इति महर्षिकात्यायनप्रणीतमष्टादशपरिशिष्टान्तर्गतं चतुर्थमनुवाकाध्यायपरिशिष्टं समाप्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ शौनकोक्तं चरणव्यूहपरिशिष्टं सभाष्यँल्लिख्यते ॥

नत्वा श्रीशम्भुमेशं च गणेशं श्रीयुतं गुरुम् ॥ शाखादेरिदमाख्यानं क्रियतेऽन्वेष्य यत्नतः ॥ १ ॥ यथाऽनादिर्हरिः ख्यातो निदानं जगतां परम् ॥ तथा वेदोऽपि शास्त्राणां स्मृत्यादीनां महाशयः ॥ २ ॥ तमगाधं च को वेत्ति विस्तीर्णत्वं विनेश्वरम् ॥ तस्मात्सङ्क्षेपतो वक्ष्ये वैदिकादिमुदे मुदा ॥ ३ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म नादबिन्दुकलात्मकम् ॥ त्रिदेवत्वं त्रिमात्रं च स्फुटं विष्णुसनातनम् ॥ ४ ॥ तं सर्वज्ञं जगत्सेतुं परमात्मानमीश्वरम् ॥ वन्दे नारायणं देवं निरवद्यं निरञ्जनम् ॥ ५ ॥ कृष्णद्वैपायनं वन्दे गुरुं वेदमहानिधिम् ॥ येन चरणव्यूहेषु शाखाभेदमितं कृतम् ॥ ६ ॥ तच्छिष्यं शौनकगुरुं वेदज्ञं लोकविश्रुतम् ॥ नत्वा तु शाकलाचार्य्यं तथैव चाश्वलायनम् ॥ ७ ॥ एवं परम्पराप्राप्तं बालकृष्णं महागुरुम् ॥ यस्य प्रसादाद्व्याख्यामि चरणव्यूहसञ्ज्ञकम् ॥ ८ ॥

अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथशब्दो मङ्गले प्रस्तावे च । अथशब्दः पूर्वमेव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मङ्गलार्थ इत्यर्थः । अतो हेत्वर्थः । वेदराशेः पारायण-
चतुर्विभागाच्चरण उच्यते । तस्य व्यूहः समुदायः ।
चतुर्वेदानां समुदायं व्याख्यास्यामइत्यर्थः । कथमेक-
वेदः । तदुक्तमारण्यके "सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव
व्याहृतिः प्राणा एव प्राण ऋच एवं विद्यादिति" त-
स्य चतुर्विभागाः कृताः । तथा चोक्तं द्वादशस्कन्धे ष-
ष्ठाध्याये भागवते । तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैः
प्रभुः ॥ सव्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥
१ ॥ पुत्रानध्यापयत्तांस्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ॥ ते
तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ २ ॥ ते प-
रम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ॥ चतुर्युगेष्वथ व्य-
स्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ३ ॥ क्षीणायुषः क्षीणस-
त्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्य कालतः ॥ वेदान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्हृ-
दिस्थाच्युतनोदिताः ॥ ४ ॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन्भ्ग-
गत्वाल्लोकभावनः ॥ ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितो ध-
र्मगुप्तये ॥ ५ ॥ पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलया वि-
भुः ॥ अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ६ ॥
ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीरुद्धृत्य वर्गशः ॥ चतस्रः सं-
हिताश्चक्रे सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ तासां स चतु-
रः शिष्यानुपाहूय महामतिः ॥ एकैकसंहितां ब्रह्म-
न्नेकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ८ ॥ पैलाय संहितामाद्यां
बह्वृचाख्यामुवाच ह ॥ वैशम्पायनसञ्ज्ञाय निगदाख्यां
यजुर्गणम् ॥ ९ ॥ साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दो-
गसंहिताम् ॥ अथर्वाङ्गिरसां नाम स्वशिष्याय सुमन्त-

वे ॥ १० ॥ पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥
११ ॥ चतुर्द्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।
पराशरायाग्निमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥ १२ ॥
अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् ॥ तस्य
शिष्यो वेदमित्रः सौभर्य्यादिभ्यऊचिवान् ॥ १३ ॥ शा-
कल्यस्तत्सुतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ॥ वात्स्य-
मौद्गल्यशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥ १४ ॥ जातू-
कर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ॥ व्यलीक-
पैङ्गिपैलालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ १५ ॥ बाष्कलिः
प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् ॥ चक्रे बाला-
य निर्भज्य कासारश्चैव तां दधुः ॥ १६ ॥ बह्वृचाः
संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ॥ श्रुत्वैतच्छन्दसां
व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ अस्यार्थः । व्यासा-
त्पैलः संहितां पदक्रमं च त्रिविधरूपं पठित्वा इन्द्रप्र-
मितये बाष्कलाय च ददौ इन्द्रप्रमितिश्चतुर्धा जटान्तं
व्यासं कृत्वा स्वसुताय माण्डूकेयाय बोध्याय याज्ञव-
ल्क्याय पराशरायाग्निमित्रे च ददौ । माण्डूकेयस्य-
शिष्यो वेदमित्रस्तस्य पुत्रेभ्यः सौभर्यादिभ्यस्तैः स्वसुता-
य शाकल्याय ददौ । शाकल्यः संहितापदक्रमज-
टादण्डरूपं च पञ्चधा व्यासं कृत्वा वात्स्यमुद्गलशा-
लीयगोखल्यशिशिरेभ्यो ददौ । शाकल्यशिष्यो जा-
तूकर्ण्यः सनिरुक्तां संहितां व्यलीकपैङ्गिपैलालविर-
जेभ्यो ददौ । पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रो बाष्कलिः पूर्वोक्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वशाखाभ्य उद्धृत्य वालखिल्याख्यसंहितां चक्रे तां नाम्ना वालखिल्यसंहितां वालायनिप्रभृतयोऽधीतवन्तः ॥ इति पदेषु संहितात्वमितिकरणवेष्टनं, उदात्तस्वरितस्वराणां सिद्धिः, एतच्छन्दसां व्यासं विस्तारं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इत्यर्थः । तथा च विष्णुपुराणे । ब्रह्मणा चोदितो व्यासो वेदान्व्यस्तुं प्रचक्रमे ॥ अथ शिष्यान्स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥ १ ॥ ऋग्वेदश्रावकं पैलं सञ्जग्राह महामतिः ॥ वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ २ ॥ जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् । सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥ ३ ॥ तथा च गृह्यसूत्रम् ॥ सुमन्तुजैमिनि वैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्याइति । जानन्ति वाहवित्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तं माण्डूकगणसमुदायः । गार्गी वाचक्नवीत्यारभ्य-शाङ्खायनमित्यन्तेन शाङ्खायनगणः । एतेषां कौषीतकीब्राह्मणमारण्यकं शाङ्खायनसूत्रं चेति । ऐतरेय इत्यारभ्याश्वलायनान्ता आश्वलायनगणाः। एषामैतरेयब्राह्मणमारण्यकमाश्वलायनसूत्रं चेत्यर्थः ॥ (१)

---

(१) अमुमेवार्थं श्रीमद्वेदव्यासः प्रथमस्कन्धे चतुर्थाध्याये आह ॥ सूतउवाच ॥ द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीययुगपर्यये ॥ जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः । १ । स कदाचित्सरस्वत्याउपस्पृश्य जलं शुचिः ॥ विविक्त एक आसीनउदिते रविमण्डले ॥ २ ॥ परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा ॥ युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ ३ ॥ भौतिकानां च भावानां शक्तिह्रासं च तत्कृतम् ॥ अश्रद्दधानान्निःसत्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायुषः । ४ । दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ॥ सर्वधर्माश्रयाणां यद्दध्यौ चिरममोघदृक् । ५ । चातुर्होत्रं कर्मशुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ॥ व्यदधाद्यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् । ६ । ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः । इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते । ७ । तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः । वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषां मुने । ८ । अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दारुणो मुनिः । इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः । ९ । तएव ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा । शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनो भवन् । १० । तएव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा। एवं व्यवस्यद्भगवान्व्यासः कृपणवत्सलः । ११ । अस्यार्थः । कृतयुगापेक्षया तृतीये युगपर्यवसाने समनुप्राप्ते सति हरेः कलांशेन पराशरात्पराकृतः शरो हिंसा येन स तयोक्तस्तद्वासव्यां वसोरुपरिचरस्य पुत्र्यां सत्यवत्यां योगी नित्यज्ञानी नाम्ना व्यासो जातोऽवतीर्णो भगवान् स कदाचिच्छुद्धः सरस्वत्या नद्या जलमुपस्पृश्य सन्ध्याक्रियां निर्वर्त्य पश्चाद्रविमण्डले उदिते सति तत्तटे एकान्ते एकाकी कालत्रयज्ञानी युगधर्मसाङ्कर्यं कालकृतभूतकार्याणां शक्तिह्रासं च तात्पर्यशून्यान्निरुत्साहान्दुष्टमेधान्धारणाशक्तिशून्यानल्पायुषो दुष्टभाग्यान्वीक्ष्य मौनवान् अपरोक्षज्ञानेन सर्वाश्रमाणां यद्धितं तच्चिरं चिन्तितवान् । होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणो यस्मिंस्तत्तथोक्तं दर्शहोत्रादिचातुर्होत्रपर्यन्तैर्मन्त्रैः प्रकाश्यं वा अग्निष्टोमादिकं कर्म प्रजानां वैदिकानां शुद्धिकरं वीक्ष्य अग्निष्टोमादियज्ञपरम्पराप्रवर्त्तनाय अविभक्तं ऋगादिभेदेन चतुर्विधं वेदं व्यदधात् । वेदव्यासेन मूलवेदसमुद्राच्चत्वारो वेदा उद्धृता न तु कृताः तदर्थज्ञानाय कृतं इतिहासपुराणं च वेदार्थविदकत्वात्पञ्चमो वेदो रचितोऽर्थतो न किन्तु शब्दतः । जैमिनस्यापत्यं जैमिनिः साम गायति शिष्येषु गमयति प्रवर्तयति, कविः सूक्ष्मज्ञानी । यजुर्वेदप्रवर्त्तकतया वैशम्पायनः । वरुणपुत्रः सुमन्तुः । रोमहर्षणः इतिहासपुराणानां प्रवर्त्तकः । किमर्थं दीनजनःस्निग्धः शाखोपशाखाभेदेन व्यवस्यत् चकार तस्माद्व्यास इति नाम बोध्यम् ॥

तत्र यदुक्तं चातुर्विद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ॥ २ ॥

अस्मिन् ग्रन्थे यदुक्तं चातुर्विद्यं तेऽत्र चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ॥

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति ॥ ३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति स्पष्टार्थः । "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः । तथा च विष्णुपुराणम् । आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमितः । ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥ अत्रैव मत्सुतो व्यास अष्टाविंशतिमेऽन्तरे ॥ वेदमेकं चतुष्पादश्चतुर्धा व्यभजत्प्रभुः ॥ २ ॥ अस्यार्थः । आद्यो वेदो वेदविभागात्पूर्वकानीतो वेदश्चतुष्पादः ऋगादिचतुष्टयसमूहरूपः । शतसाहस्रसम्मितः । दश दश तच्छतं दशशतानि "तत्साहस्रं तत्सर्वमिति श्रुतेः । अनन्तसङ्ख्याकः । "अनन्ता वै वेदा इति श्रुतेः । ततो वेदात्प्रवृत्तः कृत्स्नोऽयं दशगुणः । दशविधः । "स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमइति श्रुतेः । तथा च "पञ्च वा एते महायज्ञा इत्युपक्रम्य ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञइति श्रुतेश्च । वैतानिका गार्ह्याश्च दशयज्ञाः । अत्रान्तरे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतिमे द्वापरयुगे इति शेषः । मत्सुतो व्यासः कृष्णद्वैपायनश्चतुर्धा व्यभजत् । ऋग्वेदादिरूपेण चतुर्धा विभक्तवान् । पाकयज्ञास्त्रिविधाः । अत्र गृह्यम् । "हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताइति । अत्र वृत्तिकृत् । हुता अग्नौ हूयमाना हविष्यस्य जुहुयादित्येवमादयो हुताः । अनग्नौ क्रियमाणा अथ बलिहरणमित्येवमादयः प्रहुताः । ब्राह्मणभोजनं यत्रास्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वेति ब्रह्मणि हुताः इति । नित्या-

भ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारायणं च । अत्र गृह्यसूत्रम् । ब्रह्मयज्ञखण्डे । यदृचोऽधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन्स्वधा उपक्षरन्तीति ॥

तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति ॥ ४ ॥

तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति शाकलबाष्कलौ ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ४ शाङ्खायनमाण्डूकौ ६ कौषीतकीब्राह्मणारण्यकौ ८ अन्येऽष्टभेदा यथा "वेदा विकृतिशाखाश्च भेदस्तु त्रिविधस्तथा ॥ पृथङ्नाना विधानेन व्यासेन कथितं पुरा । इति । अत्राष्टभेदेनाष्टस्थानेन वा विकृतिर्ग्राह्या । विकृतिस्तु अग्रे वक्ष्यामः । तस्माद्ब्रह्मयज्ञार्थे पारायणार्थे च ऋग्वेदस्याध्ययनं कर्त्तव्यम् । ततश्चतुष्पदेन वक्ष्यति ॥

चर्चा श्रावकश्चर्चकः श्रवणीयपारः ॥ ५ ॥

चर्चाअध्ययनम् । तत्र औणादिसूत्रे । चिन्ति पूजि कथि कुम्बि चर्चश्च । एभ्योऽङ्स्त्रियां भावादौ । चि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्ति स्मृत्याम् । पूजि पूजायाम् । कथि वाक्यप्रबन्धे । कुम्बि आच्छादने । चर्चाध्ययने । चुरादय इति । अष्टाध्यायीसूत्रे ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण शब्दस्य श्रवणं क्रियते सा चर्चा । तदध्ययनस्य श्रावको गुरुः । तस्य चर्चकः शिष्यः । श्रवणीयपारः श्रवणीयो वेदः तस्य पारः समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति । तत्पारायणं द्विविधं प्रकृति विकृति रूपम् । का प्रकृतिः । का विकृतिः । प्रकृतिः संहिता सा द्विविधा रूढा योगा । रूढा यथा "अग्निमीडे पुरोहितमिति । योगा यथा अग्निमीडे । ईडे पुरोहितम् । इति शौनकीयप्रातिशाख्यद्वितीयपटले उव्वटभाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्पारायणं यथा ॥

क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटः क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम् ॥ ६ ॥

क्रमशब्द उभयसंहिता वाच्यः । स कथम् । अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत्क्रमम् । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्रमम् । यथाक्रमं यथा संहिता इत्यर्थः । अन्यच्च । वर्णक्रमः । अक्षरसमाम्नाय एवेत्यारण्यके । कथमभिष्टुयादित्यक्षरशः । चतुरक्षरशः । पच्छः । अर्द्धर्चशः । ऋटकशः । इति ब्राह्मणम् । भूयांसि तु समाम्नानात् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवतीति नैरुक्ताः । क्रमः संहितावाची कथम् । पदप्रकृतिः संहितेति निरुक्तवचनात्सा क्रमरूपा इत्यर्थः । क्रमपदः क्रमः संहिता तस्याः पदानि । इति द्वे प्रकृतिपारायणे द्वे विकृतिरूपे । विकृतिरष्टविधा भवति । तच्च । जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिरिति । आसां मध्ये जटा दण्डयोः प्राधान्यम् । तत्कथम् । जटानुसारिणी शिखा । दण्डानुसारिणी माला लेखा ध्वजो रथश्च । घनस्तूभयानुसारित्वात् । अस्या नियमवाक्यानि व्याडीकृतजटापटले उदाहरणानि च । तत्र जटावाक्यम् । क्रमे यथोक्ते पदजातमेव द्विरभ्यसेदुत्तरमेव पूर्वम् ॥ अभ्यस्य पूर्वं च तथोत्तरे पदेऽवसानमेवं हि जटाभिधीयते । १ । अस्यार्थः । क्रमे यथोक्तेसति "क्रमो द्वाभ्या"मित्याद्युक्ते क्रमप्रकारे पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् । द्विवारं पठेत् अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वं क्रमवत्पदद्वयं गृहीत्वा पूर्वं नाम प्रथमं उत्तरपदमभ्यसेत् । तत उत्तरपूर्वपदयोः सन्धानद्वारा पूर्वं द्विरभ्यस्योत्तरे पदेऽवसानं एवं प्रकारेणाध्ययनं जटाभिधीयते कथ्यते । हीति निश्चयार्थम् । उदाहरणन्दर्शयति । अग्निमीडईडेग्निमग्निमीडे, ईडे पुरोहितं पुरोहितमीडऽईडे पुरोहितम् । इत्यादि ज्ञेयम् । अथ दण्डलक्षणम् । क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम् । अर्द्धर्चादेवमुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते । उदाहरणं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथा । अग्निमीडे । ईडेग्निम् । अग्निमीडे । ईडेपुरोहितम् । पुरोहितमीडेग्निम् । इत्यादि ज्ञेयम् । अथमाला लक्षणम् । ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्द्धर्चस्यादितोऽन्ततः । अन्तं चादिं नयेदेवं क्रममालेति गीयते । माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा ॥ आवर्तन्ते वयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाः । अथ शिखालक्षणम् । पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते । अथ रेखालक्षणम् । क्रमाद्द्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रममुदाहरेत् । पृथक्पृथग्विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ अथ ध्वजलक्षणम् । ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेद्यदि ॥ वर्गे च ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः । अथ रथलक्षणम् । पादयोऽर्द्धर्चयो वाऽपि सङ्ख्योक्त्या दण्डवद्रथः । अथ घनलक्षणम् । जटामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अयं घन इति प्रोक्तः इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् । अन्यच्च घनस्य द्वितीयलक्षणम् । अन्तात्क्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः । इत्यष्टविकृतिलक्षणान्युक्तानि अध्ययने संहितापारायणम् । १ । पदपारायणम् । २ । जटापारायणम् । क्रमदण्डपारायणञ्च । ४ । एतत्पारायणचतुष्टयमित्यर्थः ॥

एतेषां शाखाः पञ्च विधा भवन्ति ॥ ७ ॥

एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्तीत्यर्थः ॥

ताः काइत्यत आह ॥

शाकला बाष्कला आश्वलायनाः शाङ्खायना माण्डूकायनाश्चेति ॥ ८ ॥

इति प्रसिद्धाः ॥ तेषामध्ययनम् । तेषां आश्वलायनीयादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति ॥

अध्यायाश्चतुःषष्टिर्मण्डलानि दशैव तु ॥ ९ ॥

अध्यायाश्चतुःषष्टिः । अग्निमीळे । अयं देवायेत्यादि चतुःषष्टिरध्यायाइत्यर्थः । मण्डलानि दशैव तु । अग्निमीळे । कुषुम्भक इत्याद्युपाकर्मप्रसिद्धानीत्यर्थः ॥

एकश्च एकवर्गश्चैकश्च नवकस्तथा द्वौ वर्गौ तु द्वृचौ ज्ञेयौ न्यूनं तृचशतं स्मृतम् । वर्गाणां परिसङ्ख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे । ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च । ऋचामशीतिपादश्चैतत्पारायणमु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्यते ॥ १०॥ इति शौनकीये चरणव्यूहपरिशिष्टे प्रथमा कण्डिका समाप्ता ॥

वर्गादि ऋक्चान्ताः सङ्ख्या वालखिल्यैर्विना ज्ञेया । षडुत्तरसहस्रद्वयवर्गा इत्यर्थः । सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम् । दशसप्तस्तु पर्य्यन्ते सप्तदशाधिकसहस्रसूक्तानीत्यर्थः । सञ्ज्ञातं वै पदक्रमं एकशतसहस्रं वा द्विपंचाशत्सहस्रार्धमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानामितरेषां पञ्चाशीतिः । एकलक्षद्विपञ्चाशत्सहस्रपञ्चशतचतुर्दश, वासिष्ठानाम् । १५२५१४ । वासिष्ठगोत्रीयाणां "इन्द्रोतिभिरेकसप्ततिपदात्मको वर्गो नास्ति । इतरगोत्रीयाणां पञ्चाशीत्यधिकपदानीत्यर्थः । ८५ । अथ वालखिल्यसंहिता पदसङ्ख्योच्यते । लक्षैकं तु त्रिपञ्चाशत्सहस्रं शतसप्तकम् । पदानि च द्विनवतिः प्रमाणं शाकलस्य च । १ । एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतद्विनवतिश्चाधिकानि पदानीत्यर्थः । १५३७९२ । पदानि वालखिल्यस्य ह्यर्कसङ्ख्याशतानि च । अधिकानि तु सप्तैव । १२०७ । वर्गा अष्टादश स्मृताः । सप्ताधिकद्वादशशतानि पदानीत्यर्थः । इत्याश्वलायनानाम् । शाङ्खायनानां तु वालखिल्यसंहितपदसङ्ख्योच्यते । शाकल्यदृष्टे पदलक्षमेकसार्धन्तु वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् । शतानि सप्तैव तथाऽधिकानि चत्वा-

रि त्रिंशच्च पदानि चर्चा । शाकल्यो माण्डूकगणस्थः । संहिता पदानि एकलक्षत्रिपञ्चाशत्सहस्रसप्तशतचतुस्त्रिंशदधिकानि पदानीत्यर्थः । १५३७४३ ॥ पदानि वालखिल्यस्य रुद्रसङ्ख्याशतानि च । षट्पञ्चाशदधिकानि वर्गाः सप्तदशास्तथा । एकादशशतषट्पञ्चाशदधिकवालखिल्ये पदानीत्यर्थः । ११४९ । अष्टपञ्चाशत्पादात्मकऋक्त्रयस्य । यस्त्विजो वर्गो नास्ति । न तु हविष्यान्तीयसूक्ते द्वे समीचीवर्गे त्रिऋचानन्तरमेक एवाग्निर्ऋक् । यस्त्विजो ऋक् । खिलरूपेण पठन्ति । ज्योतिष्मन्तस्यचाभावः । ऋक्त्रयस्य तेषामन्ते पदाभावत्वात् । अन्ते वर्गसमाप्तौ यावन्मात्रस्यचं पठन्ति । एवं द्वे समीचीति षडृचो वर्गः । आश्वलायनानां चतुर्ऋचात्मको वर्गः । इत्याश्वलायनशाङ्खायनशाखयोर्भेद इत्यर्थः । यस्य मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । तर्हि त्र्यम्बकँ यजामह इति मन्त्रस्य पदाभावात्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम् । न हि उ मा नागात् । उपलेखायां त्र्यम्बकं प्रथमं भद्रं नः प्रजायते ऋतं चेति पदक्रममिमसुपयामि गीतमर्द्धर्चान्ते पदम् । तस्मात्पदकाले क्रमकाले च पठन्ति । "क्रमो द्वे पदश" इति वचनात् । अत्र द्वितीयपदं नास्ति अर्द्धर्चान्तसमापनात् । क्रमाभावस्तस्मात्पदकाले क्रमकाले पठनं सएव पदक्रम इत्यर्थः । क्रमकाले तु वेष्टनं कर्त्तव्यं चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि । षत्वे णत्वे च दीर्घत्वे आकारे सानुनासिके ॥ त्रिचतुष्पञ्चक्रमे अर्द्धर्चान्ते च वेष्टयेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रमेणोदाहरणानि ज्ञातव्यानि । "सुषुमायातम् । मो पूणः । वाजेषु सा सहिर्भव । आँ उपानसः । न्याविध्यदिलीशस्य । अगादारैगुरुष्णा । निरस्रसारमस्कृतोषसम् । अग्निमीडे" ऋत्विजमित्यृत्विजमिति । चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि क्रमकाले वेष्टनानीत्यर्थः । ३४००० । द्विखण्डानां सहस्राणि द्वात्रिंशत्षोडशोत्तरम् । षोडशोत्तरद्वात्रिंशत्सहस्राणि द्विखण्डानीत्यर्थः । ३२०१६ । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वात्रिंशतं चाक्षरसहस्राणि । चतुर्लक्षद्वात्रिंशत्सहस्राक्षराणीत्यर्थः । ४३२००० । द्वात्रिंशतं चाक्षरसहस्राणीत्यर्थसमाप्तेः पुनर्वचनमुक्तम् । अथ पारायणे ऋक्परिमाणा उच्यन्ते । ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च । ऋचामशीतिपादश्च पारायणं प्रकीर्तितम् । एतत्पारायणं वालखिल्यैर्विना सञ्जातम् । वालखिल्यानि पारायणे न सन्ति तदुच्यते । ऋग्वेदान्तर्गतवालखिल्यमेकादशसूक्तम् । ११ । सूक्तं १०० सप्तदशाधिक १७ मित्यत्र ऋचां दशसहस्राणीत्येतत्सङ्ख्याव्यतिरिक्तानि वालखिल्यानीति प्रसिद्धिः । तत्र यज्ञानुष्ठाने ब्राह्मणे सूत्रे च श्रूयते । "वालखिल्याः शंसन्ति प्राणा वै वालखिल्या" इति । अभि प्र वः सुराधसमिति षड्वालखिल्यानां सूक्तानामिति ब्राह्मणे आरण्यके । अथ वालखिल्याविहरेत्तदुक्तं षोडशिनेति सूत्रकारः श्रौतस्मार्त्तसर्वकर्मानुष्ठाने वालखिल्यप्रसिद्धिः । वेदपारायणे वर्जमित्यर्थः । शौनकाचार्यवच-

नात् । यथा प्रैषाध्यायकुन्तपाध्यायनिविदाध्यायसुपर्णाध्यायश्चेति तद्वालखिल्याध्याय इत्यर्थः । वालखिल्यसंहितासर्वानुक्रमणीयमन्त्ररूपीसङ्ख्योच्यते । द्विपञ्चाद्धिकपञ्चशतदशसहस्राणीति १०५५२ । वालखिल्यव्यतिरिक्तऋक्सङ्ख्या तु । द्विसप्तत्यधिकचतुःशतमन्त्रः सहस्रऋक् १०४७२ । एतत्सङ्ख्या नित्या द्विपदा नैमित्तिकद्विपदासहित उक्ताहवनाख्यां समाना सा नित्या द्विपदा । आसां सङ्ख्या उपलेखायाम् । तत्र "साधुरसिकन्यां सिषक्तु न उरौ देवा विद्वेषांस्यया वाजं महिराध आवां सुम्नेते ते देवाय रायस्काम: प्रति न स्तोमं स्वायुधासः पितुर्न पुत्रः स नोवाजेषु गावो न यूयं पवस्व सोममन्द्रयन्निति तिस्रः परिसुवानो नृभिर्यं मा नः प्रत्यञ्चमर्कमनयच्छचीभिरिति द्विपदैकपदा द्वाविंशतिस्तासां सप्तदश द्विपदा १७ एकपदाः पञ्च इति । हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा ता आह वर्गरूपेण । पश्वानतायुं दशरयिर्न दश । श्रीणान्दश शुक्रः शुशुक्कां दश वनेम पूर्वीर्दिशाग्ने त्वन्नस्त्वार्यग्ने भव षट् प्रशुक्रैतु दश राजा राष्ट्रानां दशक इँत्ताव्य दश बभ्रुरेका दश परिशधन्व दश तन्ते सोतारो द्वादशेमा नुकं चत्वार्यायाहि वनसा चत्वारीति नैमित्तिकद्विपदा चत्वारिंशोत्तरशतमिति १४० । हवने एकैका अध्ययने द्वे द्वे आसामन्त्या एका उर्वरिता सा नित्या द्विपदा । उक्तं च परिभाषायाम् । विंशिका द्विपदा विराजस्तदर्द्धमेक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदा द्विर्द्विपदास्तृचः समामनन्ति। आयुद्धवन्त्या द्विपदैवेति। द्विर्द्विपदास्तृचः समामनन्ति। यस्य सूक्तस्य द्विर्द्विपदाः समामनन्ति। ता ऋचोऽध्ययने चतुष्पदाः कृत्वेत्यर्थः। आयुद्धवन्त्या द्विपदैव सूक्तस्यार्चा युजो या न भवति तास्त्वन्त्या नित्या द्विपदैव। एवमध्ययने द्वावर्द्धर्चावेव प्राधान्यम्। त्रीण्यर्द्धर्चीयाः कथम्। तत्रापि द्वावर्द्धर्चावेका ऋचा। अर्द्धर्चा एका कर्तव्या अध्ययनसम्प्रदायबलात्। अनादेशे अष्टाक्षराः पादास्त्र्यर्चाइति परिभाषायाम्। अध्ययने त्रीण्यर्द्धर्चं ऋगेव सम्प्रदायो नास्ति। असां परिमाणसाह। अग्निं होतारं पञ्च सहिशद्वौनषडयं जायत पञ्च विश्वो विहायास्तिस्त्रोऽयं त्वं रथं पञ्च प्रतद्वोचे यं यडिन्द्रायाह्युप नः पञ्चेमां ते वाचं चत्वारि स नो नव्येभिर्वर्ज्रमिन्द्राय हि द्यौः सप्त त्वया वयं षड्वर्स ह एका वनीति हि एका त्वा जुषः षट् स्तोर्णं पञ्चेमे वांसोमा एका इमे ये ते सुवायवे का प्रसुज्येष्ठं षडति देवानां वर्जम्। सुषुमायातं त्रीणि प्रप्रपूषाश्चतुष्कस्तु द्यौष्ट् चत्वारि शचीभिर्नोवर्ज्यं दर्पान्निन्द्रपञ्च ये देवासो वर्जं तवत्यं नर्यमेका सखे सखायमेकया ऋचा त्रीण्येतास्त्रीणि त्रीण्यर्द्धा ऋचा हवनीयाश्चतुर्न्नवतिसङ्ख्येत्यर्द्धर्च ऋग्यवने। अध्ययने अर्द्धर्चद्वयेन ऋगेका। अर्द्धर्चेनैकैव ऋत्द्वये कर्त्तव्य इत्यर्थः। एकर्चस्य ऋग्द्वयं विराट् छन्दो विना कथं भवतीत्याशङ्क्य तत्रोच्यते। विराट्छन्दः सर्वच्छन्दसि व्याप्तं वर्त्तते। उ-

क्तं चारण्यके। "चत्वारः पुरुषा इति व्याधः शरीरपुरुषश्छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुषइति। तस्यो ष्णिग्लोमानि त्वचं गायत्री त्रिष्टुप् मांसमनुष्टुप् स्नावान्यस्थि जगती पङ्क्तिर्मज्जा प्राणो बृहतीति यान्येतानि विराट् चतुर्थान्येवमु हैवैवं विदुष एतदहः सर्वैश्छन्दोभिः प्रतिपन्नं भवतीति" प्राप्तो भवतीत्यर्थः। "गायत्री पङ्क्तीश्च व्यतिषजति गायत्रो वै पुरुषः पाङ्क्ताः पशव" इति ब्राह्मणम्। अत्रोदाहरणम्। "पवस्व सोम मन्दयन्निति तिस्रो नित्या द्विपदा गायत्र्य" इति सर्वानुक्रमण्याम्। द्विपाद्वै पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुब्विराड्भ्यामनयोर्द्वात्रिंशयोर्द्विपदयोरयं पुरुषः। अत्रोदाहरणानि। आवां सुम्ने वरिमन्। प्रत्यञ्चमर्कमनयन्। परिस्रुवानो गिरिः। जगती पादइति। एवं सर्वव्याप्तो भवतीत्यर्थः। "छन्दांऽसि जज्ञिर" इति श्रुतिः। तथा च शतपथब्राह्मणे "किञ्छन्दः का देवता प्रतिष्ठे"। यथा विष्णुः सर्वव्याप्तस्तथा विराट्छन्दइत्यर्थः। विराट् छन्दस्तु चतुष्पदा। त्रीण्यर्द्धर्चीयां पञ्चपदा ऋक्कर्त्तव्येति। किं प्रमाणं तत्रोच्यते। "एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात्। चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे सम्पश्यन्पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः"। एकपदा द्विपदा नित्या द्विपात्त्रिपादमभ्येति। एकीभूता भवन्तीत्यर्थः। अस्योदाहरणम्। "अग्निं होतारं मन्ये० दसम्। यऽऊर्द्धया० कृपा"। अग्रे अर्द्धर्चा "एतस्य विम्नाष्टिमनुवष्टि० सर्पि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नः" । इति द्विपदा । चतुष्पदा तु । पञ्चानतायुम्० । एकार्धर्चा त्रिपदा । एकार्धर्चा द्विपदा । एका ऋक् पञ्चपदा अध्ययने । द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनन्तीत्यत्र समपादग्रहणात् । असमानपादा विरुद्धा तर्हि पङ्क्तिश्छन्दः पञ्चपदा भवति तस्य द्वितीयभेदो विराट् तस्मात्पञ्चपादत्वं प्राप्तम् । समपादा वा असमपादो विराट् छन्द इत्यर्थः । अत्र श्रुतिः । "समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः सम्मातरा चिन्न समं दुहाते" इत्यनया ऋचा परिहारः । दक्षिणवामहस्तौ समौ कर्तृत्वे असमाप्तावित्यर्थः । अथाध्ययने ऋक्सङ्ख्योच्यते । षण्णवत्यधिकचतुःशतदशसहस्राणीति । १०४८६ । ताः सहितनैमित्तिकद्विपदाश्चत्वारिंशोत्तरशतसहितदशसहस्राणीति । १०५६६ । सञ्ज्ञानमुशनावदत्सूक्तस्य पञ्चदशर्चैकीकृत्य पारायणे ऋक्सङ्ख्या । १०५८० । ऋचां दशसहस्राणि इति वचनस्य सङ्ख्या पूर्णा भवतीत्यर्थः । एका उर्वरिता सा "भद्रन्नो अपि वातयमनः" इति पादाभिख्यमनुक्रमणिकाद्दृत्तावप्युक्तेः । भद्रं पुच्छमित्यारण्ये । अथ सञ्ज्ञानसूक्तम् । सञ्ज्ञानमुशनाऽवदत्सञ्ज्ञानं वरुणोऽवदत् । सञ्ज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च सञ्ज्ञानं सविता वदत् । १ । सञ्ज्ञानं न स्वेभ्यः सञ्ज्ञानमरणेभ्यः । सञ्ज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु नियच्छताम् । २ । यत्कक्षीवांसं वननं पुत्रो अङ्गिरसामवे । तेन नोऽद्य विश्वेदेवाः सम्प्रियां समजीजनत् । ३ संवो मनांसि जानतां समाकूतिर्मनामसि । असौ यो विमना जनस्तं समावर्त्तयामसि । ४ । तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शन्नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे । ५ । नैर्हस्त्यं सेनादरणं परिवर्त्म तु यद्धविः । तेनामित्राणां बाहू हविषा शोषयामसि । ६ । परिवर्त्मान्येषामिन्द्रः पूषा च सस्रुतः । तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूढानामिन्द्रो हन्तु वरं वरम् । ऐषु नह्यवृषाजिनं हरिणस्य भियं यथा । परां अमित्रां एष त्वर्वाची गौरुपेजतु । ८ । प्राध्वराणां पते वसो होतर्वरेण्य क्रतो । तुभ्यं गायत्रमृच्यते । गोकामो अन्नकामः प्रजाकामउत कश्यपः । ९ । भूतं भविष्यत्प्रस्तौति महद्ब्रह्मैकमक्षरं बहु ब्रह्मैकमक्षरम् । यद्वरं भूतकृतो विश्वेदेवा उपासते । १० । महर्षिभिश्च गोप्तारं जमदग्निमकुर्वत । जमदग्निराप्यायते छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः । ११ । राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता । शिवा नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः । १२ । अजो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा । तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरम् ध्रुवं ब्रह्म चराचरम् । १३ । त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषमगस्त्यस्य त्र्यायुषम् । यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषं । १४ । तच्छंयोरावृणीमहे० । १५ । इति सञ्ज्ञानसूक्तं पञ्चदशर्चात्मकम् । अस्य ग्रहणे प्रमाणमाश्वलायनसूत्रम् । तच्च । "समानीव" इत्येका ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तच्छंय्योराहृणीमहे” इत्येकेति । तथा च शाङ्खायन-
सूत्रम् । “अथोपाकर्मौषधीनां प्रादुर्भावे हस्तेन श्रव-
णेन वाऽक्षतसक्तूनां धानानां च दधिघृतमिश्राणां प्र-
त्यृचं वेदेन जुहुयादिति हैक आहुः सूक्तानु-
वाकाद्याभिरिति वाऽध्यायार्षेयाद्याभिरिति माण्डूके-
योऽथ ह स्म कौषीतकिरग्निमीडे पुरोहितमित्येका
क्षुप्सकस्तदब्रवीदावदंस्त्वं शकुने भद्रमावद गृणाना
जमदग्निना धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितं गन्तानो
यज्ञं यज्ञियाः सुशमि यो नः स्वोऽअरणः प्रतिचक्ष्व
विचक्ष्वाग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजञ्छृतं हविरिति
द्व्यृचास्तच्छंय्योराहृणीमहइत्येका हुतशेषाद्भिः प्रा-
श्नन्तीति” । पञ्चशाखानां पारायणं तच्छंय्योराहृ-
णीमह इत्यत्र समाप्तिरेकवेदत्वात् । उक्तञ्च । सा-
ङ्ख्याश्वलायनौ चैव माण्डूका बाष्कलस्तथा । बह्वृचा
ऋषयः सर्वे पञ्चैते ह्येकवेदिनः ॥ अथ पारायणे चर्चा-
सङ्ख्योच्यते । “एकर्चएकवर्गश्च एकर्चनवकस्तथा” । एकर्च
एकवर्गो जातवेदसइत्यर्थः । नवर्च एकवर्गोऽआपो हि
ष्ठेति । द्वौ वर्गौ तु द्व्यृचौ ज्ञेयौ, द्वौ वर्गौ द्व्यृचावित्य-
र्थः । अग्ने त्वन्नोऽअन्तमः । आयाहि वनसा स-
हेति । ऋक्त्रयस्य शतं स्मृतम् । ऋचो वर्गाः शत-
मित्यर्थः । उदुत्यं चमसं नवमित्यादि । चतुर्ऋचां प-
ञ्चसप्तत्यधिकं च शतं तथा । चतुर्ऋचवर्गाः पञ्च-
सप्तत्यधिकशतमित्यर्थः । १७५ । यदङ्ग दाशुषे त्व-
मित्यादि, । पञ्चर्चं तु द्विशतकं सहस्रं रुद्रसंयुतम् ।

पञ्चर्चवर्गो एकादशाधिकद्वादशशतानीत्यर्थः ।
१२११ । अग्निमीळे इत्यादि, । पञ्चचत्वार्यधिकं तु
षड्ऋचां तु शतत्रयम् । षड्ऋचवर्गाः पञ्चचत्वा-
रिंशदधिकशतत्रय इत्यर्थः । ३४५ । अश्विना पञ्च
रीरिषइत्यादि, । सप्त ऋचां शतं ज्ञेयं विंशतिश्चा-
धिकाः स्मृताः । सप्तर्चवर्गा विंशत्यधिकशतत्रय इत्य-
र्थः । १२० । यच्चिद्धि सत्यसोमपा इत्यादि, । अष्टऋ-
चां तु पञ्चाशत्पञ्चाधिकास्तथैव च । अष्टर्चवर्गाः प-
ञ्चाधिकपञ्चशतं इत्यर्थः । ५५ । इन्द्रं विश्वाऽअवी-
वृधन्नित्यादि, । एवं दशाधिकसहस्रद्वयवर्गा इत्य-
र्थः । २०१० । पञ्चशाखासु निश्चिताः । पञ्चशाखा-
नां पारायणे निश्चयेन इत्यर्थः । वर्गाः सञ्ज्ञानसू-
क्तस्य चत्वारश्चात्र मीलिताः । सञ्ज्ञानसूक्तस्य चत्वारो
वर्गाश्चात्र मिलित्वा दशाधिकसहस्रद्वयमित्यर्थः । एवं
पारायणे प्रोक्ता ऋचां सङ्ख्या न न्यूनतः । एवं पू-
र्वोक्तप्रकारेण वर्गस्य ऋक् न्यूनसङ्ख्येन दशर्चस्य
पञ्चऋक् नोच्यर्द्धर्चस्य ऋक्कर्तव्येत्यर्थः । एवं चतुर्वि-
धपारायणेऽपि ज्ञेयम् । “समानीव इति” शाकलानां
“तच्छंय्योरिति” बाष्कलानामित्यत्र बाष्कलशाखाध्य-
यनमनुक्रमणिकाहृत्तावुक्तम् । “गौतमादौशिजः कु-
त्सा दीर्घतमेत्येव बाष्कलाध्ययनक्रमः” । अस्या-
र्थः । गौतमादौशिजः कुत्सः । उपप्रयन्तो । नासत्या-
भ्याम् । अग्निं होतारम् । इमं स्तोमम् । वेदिष-
दे । एष बाष्कलक्रमइत्यर्थः । अत्रैवोक्तं उत्तमः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मण्डले नवके अनुक्रमविपर्यासः । तच्च । स्वादोरभक्षि सूक्तान्ते अभिप्रवः सुराधसम् । प्र सुश्रुत"मिति सूक्तद्वयं पठित्वा । अग्नऽआयाह्यग्निभिरिति पठेत् । ततः आष्टमाध्याये गौर्धयत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः शाकलस्य । पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलस्य । तदोच्यते । गौर्द्धयति सूक्तानन्तरं "यथा मनौ सांवरणौ । यथा मनौ विवस्वति । उपमन्त्वा । एतत्त्यऽइन्द्र । भूरिदिन्द्रस्य । इत्यन्तानि पञ्चसूक्तानि पठित्वा "आत्वा गिरो रथीरिवेति" पठेयुः । अन्ते संसमित्सूक्तानन्तरं पञ्चदशर्चात्मकं "सञ्ज्ञानमुशनावदत्सञ्ज्योराष्ट्रणीमह" इत्यन्तं वेदसमाप्तिरिति बाष्कलशाखाध्ययनम् । एवमध्ययनाभावाच्छाखाऽभाव इत्यर्थः । सूक्तसहस्रसप्तदशाधिकात् अष्टौ सूक्तानि बाष्कलस्याधिकानीत्यर्थः । प्रति ते । युवं देवाः । यन्त्विजः । इमानि वामिति चत्वारि वालखिल्यसूक्तानां लोप इत्यर्थः । यस्तानृग्विवेद चैवाध्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत् । अस्यार्थः । यः तान् ऋगर्थवित् वेद, ततः इवनपारायणं च अधीते सः वेदिताऽध्येता च नाकपृष्ठं शश्वत्सदा भजते । ह प्रसिद्धौ । इतोऽमुं लोकमेत्युत तस्मान्न प्रच्यवते हीत्यर्थः । अथ पारायणफलं तदुक्तमारण्यके । "यद्धि सन्धिं विवर्त्तयति तं निर्भुजस्य रूपमथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्यवहरति तत्प्रतृण्णस्याग्रऽउऽएवोभयमन्तरेणोभयव्याप्तं भवत्यन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृण्णमुभयकाम उभयमन्तरेणेति" । अस्यार्थः । द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वाऽपि सन्धितस्य अविच्छेदाध्ययनं तन्निर्भुजं संहितापारायणमुच्यते । शुद्धे द्वे पदे अक्षरे वा सन्धिमकुर्वतोभाषणं तत्प्रतृण्णं पदपारायणम् । संहितापदाभ्यामुभाभ्यां व्याप्तमुभयमन्तरेण क्रमपारायणमित्यर्थः । तया च सति त्रिभिः ज्ञात्वा स्वरास्वरं विजानाति मात्रामात्रां विभजते सा संहितेति । एवमेतां यो वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति । तस्मात्क्रमावृत्ते द्वे पदे संहिता द्वे पदे स्वरश्च न सिध्यति । द्वे पदे सिद्धे उत्तरारम्भः कर्त्तुं न शक्यते । अतश्च पादार्द्धर्च ऋक् सूक्तसिध्यर्थं भगवता पाञ्चालेन स्थापितानां पारायणकर्मणां क्रमपारायणमुत्तमं भवतीति चात्र श्लोकः । प्रागायेन पुरा दानं दृष्ट्वा क्रुद्धो महामुनिः । अर्थवन्तं क्रमं ब्रूयाद्देवतायाश्च शास्त्रतः । अत ऋग्यजुषां बृंहणं पदैः स्वरैश्चाध्ययनं तथा त्रिभिः । अतोऽपि अस्मादपि हेतोः क्रमः अर्थवान्भवति । क्रमेण ज्ञात्वा ऋग्वेदपारायणे ऋचां बृंहणं साधारणं भवति । इदमित्थं सर्व पाठ इति । स्वरमात्रादिरूपेण निश्चयो भवति तथा यजुर्वेदपारायणे यजुषां बृंहणं नाम साधारणं स्वरमात्रादिरूपेण इदमित्थमेव पाठइति निश्चयो भवति । इत्यतिदेश इत्यलं प्रपञ्चेन ॥ अथ पारायणविधिः । अत्रादौ कलशस्थापनाद्युक्तं महार्णवे । तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते ॥ कलशं सुदृढं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र सुनिर्णितं सुभूषितम् । १ । पुष्पपल्लवमालाभिश्च-न्दनैः कुङ्कुमादिभिः । स्वस्तिकायवसम्मिश्रं वेदमध्ये न्यसेत्ततः । २ । पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखस्थितः । स्नापितः स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः । ३ । वत्सजान्वाकृतिर्वेद उत्तराग्रैः कुशैः कृतम् । ब्रह्मोपधाने दत्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् । ४ । प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते । यज्ञोपवीतं नैवेद्यं वस्त्रं चन्दनकुङ्कुमैः । ५ । स्रग्धूपदीपताम्बूलैरेतैश्चापि पितामहम् । ब्रह्म जज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् । ६ । उपाध्यायं च सम्पूज्य यथा पाठं पठेत्ततः । ततो होमादि वक्ष्यमाणं कृत्वा पठेदित्यर्थः । तत्रैव बौधायनः । स्थंडिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय तं परिस्तीर्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्यो ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यः श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै श्रियै ह्रियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऽऋषयेऽग्नये काण्डऽऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऽऋषिभ्यः सांहितीभ्यो देवताभ्यऽउपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीदेवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्यो वरुणेभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च हुत्वा पुनः परिषिञ्चति समाप्ते चैव यजुषा तर्पयति । अन्ते एताग्निसोमाद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत् । यद्वा "भूर्देवांस्तर्पयामि" इत्यादि यजुषा तर्पयेत् । यद्वा "भूर्देवांस्तर्पयामि" इत्यादि यजुषा त-

र्पयित्वाऽग्न्यादींस्तर्पयेदित्यर्थः । महार्णवः । एवमृग्वेदिनां काण्डऽऋष्यादिवर्जमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो मध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय वामदेवायात्रये भरद्वाजाय जमदग्नये गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानीभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति ततो वेदादिमारभ्य सन्ततमधीयीतेत्याह भगवान्बोधायनः । पुनर्महार्णवे । अथातः पारायणविधिं व्याख्यास्यामश्रासमाप्तेर्नाश्नीयाद्यथाशक्ति वाऽपः पयः फलान्योदनं हविष्यं मात्रमन्नमल्पं भुक्त्वा तदाऽशेषमधीयीत ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिश्युपनिष्क्रम्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्येध्मं प्रज्वाल्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोत्यग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्यऽऋग्यजुर्भ्यः श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये श्रियै ह्रियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऽऋषये सोमाय काण्डऽऋषयेऽग्नये काण्डऽऋषये विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऽऋषिभ्यः सांहितीभ्यो देवताभ्य ऽउपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य ऽउपनिषद्भ्यो वारुणीभ्यो देवताभ्यऽउपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्यो वरुणेभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः परिषिञ्चति समाप्ते चैव यजुषा तर्पयतीति अन्ते एताग्निसोमाद्या यजुषा पदेन सह तर्पयेत् । यद्वा भूर्देवांस्तर्पयामीत्यादियजुषा तर्पयित्वाऽग्न्यादींस्तर्पये-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दित्यर्थः। महार्णवः। एवम्ऋग्वेदिनां काण्डऽऋष्यादिवर्जमाक्षिप्तकृतस्तेषां स्थाने "शतर्चिभ्यइत्यादिमहानाम्नीभ्यइत्यन्तं प्राग्वत्। ततो वेदादिमारभ्य सन्ततमधीयीत नैतस्यान्तराऽनध्यायो नास्यान्तरा जननमरणे अशुचि आशौचं नेत्यर्थः। नान्तरा व्याहरेन्न विरमेद्यावन्तमधीयीत। यावत्पर्यन्तं पठेत्तावत्पर्यन्तं न विरमेन्नान्यच्च वदेदित्यर्थः। यदन्तरा विरमेत् त्रीन्प्राणानायम्य प्रणवं वा प्रविधाय यावत्कालमधीयीत। ततः सर्वनिशान्तरं सङ्ग्रामारण्यसलिलं लोप्य परिदध्यात्। निशान्तरं सन्ध्यानिशादींल्लोप्य विहाय समापयेदित्यर्थः। आदावन्ते च ब्राह्मणभोजनं दक्षिणां च दद्यादिति महार्णवोक्तं विधानम्॥ अथ कमलाकरः। य एतेन विधिना वेदमधीयीत सन्ततः पूतो वेदो भवति मनः शुद्धिश्च भवति वेदरूपो भवतीत्यर्थः। द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्चाभोजन इहाधीतेऽनृतेभ्यः प्रमुच्यते त्रिभिर्वञ्चभ्यः पतनीयपातकेभ्यः शूद्रायां रेतः सिक्त्वा गङ्गाऽप्सु वन्निमज्यश्च भवति चतुर्भ्यः शूद्रान्नभोजनात्स्त्रीसेवनाच्च पञ्चभिरयाज्ययाजनादग्राह्यग्रहणात् षड्भिर्ब्राह्मणस्य लोहितकरणात्पशुहननात्सुवर्णस्तेयात्पतिसंयोगाच्च सप्तभिः प्राजापत्यस्य हीनचरणाद्यज्ञोपवन्धनाच्चाष्टभिश्चान्द्रायणगुरुतल्पगमनाद्रजस्वलागमनाच्च नवभिः सुरापानाद्दशभिः पुनर्जन्मेह जन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गं ल्लोकं गच्छतीति। अग्निष्टोमादिक्रतु-

भिरिष्टं भवति। पितॄन्स्वर्गं ल्लोकं गमयति। वेदाध्यायी सदैव स्यादपाप्मा सत्यवाक् शुचिः। यं यं कामं कामयते तं तं वेदेन साधयेत्। असाध्यं नास्ति यत्किञ्चिद्ब्रह्मणो हि फलं महत्। ऋग्विधाने। आदावेव तु सावित्र्या कर्म कुर्वीत शान्तये। पुष्ट्ये पशुलाभाय धनलाभाय भूतये। एषा हि संहिता देवैः सर्वब्रह्ममयी निचृत्। उग्रेण तपसा दृष्टा विश्वामित्रेण धीमता। होमांश्च जपयज्ञांश्च नित्यं कुर्वीत वै तथा। सर्वकामप्रसिध्यर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते। एषा वै प्रतिलोमोक्ता शत्रुपक्षविनाशिनी। अक्षरप्रतिलोमेयमभिचारेषु शस्यते। सर्वसंहितया प्रत्यृचं होम आज्येन तिलेन वा। "आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते" इति ब्राह्मोक्तेः। सर्वपापहरो होमस्तिलैः सर्वत्र शस्यते। इति विष्णुधर्मोत्तराच्च। शातातपः। कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव वेदपारायणं तथा। तिलहोमसहस्रं च सममेतच्चतुष्टयम्। इदं केवलम्। अन्त्ये चान्द्रमसम्। इति कमलाकरभट्टकृतो वेदपारायणविधिः समाप्तः। व्याख्या चरणव्यूहस्य आद्यखण्डस्य तेन वै। यथामति विरचिता महादेवप्रसादतः॥

इति चरणव्यूहपरिशिष्टव्याख्यायां प्रथमखण्डस्य व्याख्या समाप्ता॥

यजुर्वेदस्य षडशीतिभेदा भवन्ति त-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्र चरका नाम द्वादश भेदा भवन्ति चरका आह्वरकाः कठाः प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाश्चारायणीया वारायणीया वार्त्तान्तवीया श्वेताश्वतरा औपमन्यवः पाताण्डनीया मैत्रायणीयाश्चेति तत्र मैत्रायणीया नाम षड्भेदा भवन्ति मानवा वाराहा दुन्दुभाश्छगलेया हारिद्रवीया श्यामायनीयाश्चेति तेषामध्ययनं द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके । ऋग्गणः परिसङ्ख्यातं ततोऽन्यानि यजूंषि च, अष्टौ शतानि सहस्राणि चाष्टाविंशतिरन्यान्यधिकश्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलं सवालखि-

ल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणं । तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्त्यौखेयाः खाण्डिकेयाश्चेति तत्र खाण्डिकेया नाम् पञ्चभेदा भवन्ति कालेता शाट्यायनी हैरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तम्बी चेति तेषामध्ययनमष्टादशयजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति । त्रिगुणं पठ्यते यत्र मन्त्रब्राह्मणयोः सह यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः ॥

अथ द्वितीयखण्डं व्याख्यायते ॥ यजुर्वेदस्य षड-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शीतिर्भेदा भवन्ति अत्र शाखाभेदो ग्राह्यः । षट् अशीतिर्भेदाइत्यर्थः । तत्र चरकानां द्वादश भेदा भवन्तीति स्पष्टार्थः। ते के भेदाः। चरकाः । आह्वरकाः । कठाः । प्राच्यकठाः कपिष्ठलकठाः । चारायणीया । वारायणीया। वार्त्तान्तवेया । श्वेताश्वतरा । औपमन्यवः । पाताण्डनीया। मैत्रायणीयाश्चेति। मैत्रायणीयानां केचित्सप्त भेदा भवन्ति इति वदन्ति श्यामा इत्यधिकं तदधिकमेव । मैत्रायणीयस्तु वाजसनेयवेदाध्यायी । मानवं कर्मसूत्रम् । तेषामध्ययनमष्टोत्तरशतं यजुः सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशदध्यायाः । अष्टशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । द्विवारपठनात्पदपारायणफलं भवतीत्यर्थः । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । त्रिवारपठनात्क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः । पदक्रमाध्ययनं भवतीत्यर्थः । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति तानि कानि षडङ्गान्युच्यन्ते ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गानि । छन्दः पादौतु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रो-

त्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते। तथा प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि,तत्र परिशिष्टानि भवन्ति यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिज्ञाऽनुवाकसङ्ख्या चरणव्यूह श्राद्धकल्पशुल्वकानि पार्षदमृग्यजूंषीष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रक्रतुसङ्ख्या निगमा यज्ञपार्श्वहौत्रकं प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति, तत्र कठानां योगा येन विशेषस्तत्र प्राच्योदीच्यनैर्ऋत्यवाजसनेया ना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म पञ्चदश भेदा भवन्ति जाबाला
बौद्धायनाः काण्वा माध्यन्दिनेयाः
शाफेयास्तापर्नीयाः कपोलाः पौ-
ण्डरवत्सा आवटिकाः परमावटि-
काः पाराशरा वैणेया अद्धा बौधे-
याश्चेति तेषामध्ययनं सौक्तिकं प्रव-
चनीयाश्चेति । मन्त्रब्राह्मणक-
ल्पानामङ्गानां यजुषामृचाम्। ष-
ण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृ-
त्स्नमुच्यते॥२॥

शिक्षादीनि षड् भवन्ति, षडुपाङ्गान्यपि प्रतिपदादि-
तकौन्तानि भवन्ति, तस्मिन्यजुर्वेदे यूपलक्षणादि कूर्म-
लक्षणान्तान्यष्टादशपरिशिष्टसूत्राणि भवन्ति । ए-
तेषां व्याख्यानान्यग्रे वक्ष्यामः । तत्र प्राच्योदीच्यां नै-
र्ऋत्यां निर्ऋत्यस्तत्र वाजसनेयानां पञ्चदशभेदा भव-
न्ति । प्राच्य उदीच्य नैर्ऋत्येषु तिसृषु दिक्षु वाजसनेय-
वेदोत्पत्तिरग्रे वक्ष्यामः । इतरदेशेषु वेदशाखयोर्वि-

भाग उच्यते । तच्च महार्णवे । पृथिव्या मध्यरेखा च
नर्मदा परिकीर्तिता । दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखा
वेदाश्च उच्यते । १ । नर्मदादक्षिणे भागे आपस्त-
म्ब्याश्वलायनी । राणायनी पिप्पला च यज्ञकन्यावि-
भागिनः । २ । माध्यन्दिनी शाङ्खायनी कौथुमी शौ-
नकी तथा । नर्मदोत्तरभागे च यज्ञकन्याविभागि-
नः । ३ । तुङ्गा कृष्णा तथा गोदा सह्याद्रिशिखराव-
धि । आ आन्ध्रदेशपर्यन्तं बह्वृचश्चाश्वलायनी । ४ ।
उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृच ईरितः । कौषीतकी-
ब्राह्मणं च शाखा शाङ्खायनी स्थिता । ५ । आन्ध्रा-
दिदक्षिणाग्नेयी गोदा सागरआवधि । यजुर्वेदस्तु
तैत्तिर्यं आपस्तम्बी प्रतिष्ठिता । ६ । सह्याद्रिपर्वता-
रभ्याद्दिशां नैर्ऋत्यसागरात् हिरण्यकेशी शाखा च
परशुरामस्य सन्निधौ । ७ । मयूरपर्वताच्चैव यावद्गुर्ज-
रदेशतः । व्याप्ता वायव्यदेशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठि-
ता । ८ । अङ्गवङ्गकलिङ्गश्च कानीनो गुर्जरस्तथा ।
वाजसनेयी शाखाच माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता । ९ ।
ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विस्तृता । वाजसने-
यवेदस्य प्रथमा काण्वसञ्ज्ञका । १० । व्यासशिष्यो
वैशम्पायनो निगदाख्यं यजुर्वेदं पठित्वा शिष्यान्चका-
र । तच्च भागवते(१) । वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्व-
र्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहः क्षपणाय गुरोर्व्रतम् ।
१ । याज्ञवल्क्यस्तु तच्छिष्य आहांहो भगवन्कियत् ।

---

(१) द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये षड्विंशत्पद्यमारभ्य त्रयस्त्रिंशत्पद्यपर्यन्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् । २। इत्यु-
क्तो गुरुरप्याह कुपितो ऽपि ह्यलं त्वया। विप्रावमन्त्रा
शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति । ३ । देवरातसुतः सो-
ऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो-
ददृशुस्तान्यजुर्गणान् । ४ । भूत्वा तित्तिरयो ब्रह्मँस्त-
ल्लोलुपतया ददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आस-
न्सुपेशलाः । ५ । याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् छन्दांस्य-
धिगवेषयन् । गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्व-
रम् । ६ । याज्ञवल्क्य उवाच। ओं नमो भगवते आ-
दित्यायेत्यार(१) भ्य यातयामयजुः काम उपसरामी-
ति । सूत उवाच। एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूप-
धरो हरिः । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसाद-
तः । ७ । यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्च तया विभुः ।
जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः । ८ ।
इत्यादिग्रन्थपर्यालोचनया यजुर्वेदत्यागानन्तरं देवरा-
तसुतेन अब्राह्मणत्वभिया सविता सूर्यो वाजिरू-
पेण वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा सन्यस्ता-
स्त्यक्ताः शाखा वाजसनेयी सञ्ज्ञा । शाखारण्डत्वप-
रिहारार्थं चातुर्वेद्यत्वसङ्ख्यासंरक्षणार्थं च वाजिरूपे-
ण सूर्येणायातयामानि (२)यजूंषि मुनये दत्तानि तै-
र्यजुर्भिरुपरतैः समुचिता (३) वाजसन्यः पञ्चदश-

(१) जीर्णभुक्ते उच्छिष्टवान्ते यातयामशब्द इति निघण्टुः ॥
(२) अयातयामानि अगतसाराणि वीर्यवन्तीत्यर्थः ॥
(३) वाजसनः सूर्यस्तत आगताः शाखा वाजसन्यस्ताः शाखाः काण्वादयो माध्य-
न्दिनादयश्चेत्यर्थः कृतो भागवतव्याख्याकारेण विजयध्वजेनेति स्फुटमत्रलोकयन्तु

शाखा अकरोत् । तस्माच्च मुनेः सकाशात्काण्वमा-
ध्यन्दिनादय अध्ययनं चक्रुः । ते पञ्चदश भवन्ति ।
अथ प्रसङ्गाद्यजुर्वेदस्य शाखाप्रणयनविचारः किञ्चि-
दुच्यते । तत्र यजुर्वेद एव प्रथमः । तथा च विष्णुपु-
राणे । एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्द्धा व्यकल्पयदिति ।
यजुर्वेदो यज्ञोपयोगित्वस्वरूपयोगात्सर्वोऽपि वेदो
यजुर्वेद इत्युच्यते । यजुर्वेदस्य शाखाभेदं सविस्तर-
माह । यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामुने ।
वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै । १ । शि-
ष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् । याज्ञव-
ल्क्यस्य तस्याभूद्ब्रह्मरातः सुतो द्विजः । २ । शिष्यः
परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिरतः सदा । ऋषिर्यश्च महा-
मेरौ समाजेनागमिष्यति । ३ । तस्य वै सप्तरात्रं त-
द्ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेवं मुनिगणैः समयोऽयं
कृतो द्विजं । ४ । वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्त-
वांस्तथा । स्वस्त्रियं बालकं सोऽथ पदाघृष्टमघातय-
त् । ५ । शिष्यानाह च भोः शिष्या ब्रह्महत्यां परा-
वृत्ते । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा । ६ ।
अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः । क्लेशि-
तैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् । ७ । ततः क्रु-
द्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । मुच्यतां य-
त्त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमानकः । ८ । निस्तेजसा
वदस्येतान्यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् । तेन शिष्येण नार्थो-

सूरयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणः । ९ । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् । ममाप्यलं त्वयाऽधीतं यन्मया तदिदं द्विज । १० । श्रीपराशर उवाच । इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजूंष्यथ । छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः । ११ । यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विजः । जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ततः स्मृताः । १२ । ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा नोदितं तु यैः । चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम । १३ । याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः । तुष्टाव प्रणतः सूर्यं यजूंष्यभिलषत्ततः । १४ । अस्यार्थः । यजुर्वेदतरोरित्यादिना सप्तविंशतिः । इयं च प्रधानशाखानां सङ्ख्या । ब्रह्माण्डपुराणोक्तषडशीतिशाखाभेदस्तु प्रतिशाखविवक्षया ताश्च शुक्लयजुः पञ्चदशकं सहेत्येकशाखा आपस्तम्बोक्ता इति द्रष्टव्यम् । याज्ञवल्क्येन छर्दितैर्यजुर्भिस्तैत्तिरीयशाखा बभूव । ते याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्ता वैशम्पायनशिष्या याज्ञवल्क्येन छर्दितं विप्ररूपेण गृहीतुमनुचितमिति तित्तिरपक्षिणो भूत्वा याज्ञवल्क्यविसृष्टानि यजूंषि जगृहुः । ततस्ताः शाखास्तैत्तिरीया बभूवुरित्यर्थः । याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्तानां चरकाध्वर्युसञ्ज्ञां निर्वक्ति । चरकाध्वर्यवस्ते वै चरणान्मुनिसत्तम । वरकाध्वर्यवइति पाठे वरणाद्यजुषां ग्रहणात् । आध्वर्यवं चक्रुरित्यर्थः । यजूंषि वैशम्पायनेनाधीतानि । याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मञ्छन्दांस्यधिगवेषयन् ।

गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् । इति भागवतोक्तेः । याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे । ऋग्यजुःसामरूपाय त्रयीधामात्मने नमः । १५ । इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः । वाजीरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम् । १६ । याज्ञवल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ । १७ । पराशर उवाच । एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः । अयातयामसञ्ज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः । १८ । यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम । वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्याश्वाः स भवेद्यतः । १९ । शाखाभेदस्तु तेषां वै दशपञ्च च वाजिनाम् । कण्वाद्यास्तु महाभाग याज्ञवल्क्यप्रकीर्त्तिताः । २० । इति । तद्गुरुर्वैशम्पायनो यानि न वेत्ति तेषां व्यासेनानुपदिष्टत्वादिति भावः । वाजिनः समाख्याता वाजिरूपसूर्यप्रोक्तसंहिताध्यायित्वात् । अग्निपुराणेऽपि । काण्वामाध्यन्दिनीसञ्ज्ञा कठी माध्यकठीतथा । मैत्रायणीयसञ्ज्ञा च तैत्तिरीयाभिधानका । वैशम्पायनिकेत्याद्याः शाखा याजुषसञ्ज्ञिता इति । आदिशब्देन एतदन्यशाखाग्रहणम् । तदुक्तं नृसिंहपराशरे । प्रथमो याज्ञवल्क्यश्च आपस्तम्बो द्वितीयकः । तृतीयो मूलघटकश्चतुर्थो वाणसः स्मृतः । पञ्चमः सहवासश्च षष्ठः स्याद्गोत्रपण्डितः । समानुजः सप्तमोक्त अष्टमश्च गयावलः । चिदण्डो नवमः प्रोक्तो नवशाखाः प्रकीर्त्ति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ताः। तन्मध्ये सहवासस्तु कर्मनिष्ठो द्विजाग्रणीः। एवं शाखादेशभेदाद्बहवस्तु द्विजातयः। तत्रापि कर्मनिष्ठाश्च ग्राह्या यज्ञादिकर्मसु। हीना द्विजातयः सर्वे त्याज्याः सर्वत्र कर्मसु। हीना द्विजातयः अभीरादयः, । परदेशे त्रिदण्डवेषधारिणः। सन्यासिनः स्वग्रामे परिग्रहयुक्तास्ते त्रिदण्डिनः, । गोत्रपण्डितो वैश्ययाजकः। सूत्रघटको नागवल्लीरोपकः। निर्गूनाइति प्रसिद्धाः। अन्ये वाणसादि प्रसिद्धाः। केचिदुर्मशास्त्रानभिज्ञा वानप्रस्थाज्जाता वाणसा इति वदन्ति तद्वाश्रमारूढपतितपरम्। तदुक्तं कूर्मपुराणे वानप्रस्थाश्रमधर्मे। यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत्। तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः। तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः। न हि वेदेऽधिकारोऽस्य तद्वंशेऽप्येवमेव हि। आरूढपतितः प्रोक्तो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिरिति। वाजसनीयवेदोत्पत्तिरित्यर्थः। काण्वाः। माध्यन्दिनाः। शाफेयाः। तापायनीयाः। कपोलाः। पौण्डरवत्साः। आवटिकाः। परमावटिकाः। पाराशर्य्याः। वैणेयाः। वैधेयाः। अद्धाः। बौधेयाः। (१) इति पञ्चदशशाखा इत्यर्थः। प्रतिपदे अनुपदे अन्यत्पदं कर्तव्यमित्यर्थः। छन्दः शास्त्रं पिङ्गलोक्तमध्यायाष्टकम्। भा-

(१) 'क' 'ख' पुस्तकयोः पाठा यथा। आवेयाः। स्थापनीयाः। कपाकाः। पौण्ड्रवत्साः। पराशराः। वैनेयाः, । वैजवाः। नाकवाः। कात्यायनीयाश्चेति। शाखात्रितयस्थाने मूले न दृश्यन्तेऽतो मूलोक्ताः प्रामाणिकाः पाठा इति बुधैरवगन्तव्या इत्यर्थः॥

षाशब्देन भाष्यतेऽर्थः पर्यायशब्दैर्निघण्टुरध्यायपञ्चकः॥ त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तम्। धर्मशास्त्रं मन्वाद्यनेकमहर्षिप्रणीतम्। मीमांसा जैमिनिमहर्षिकृतमध्यायद्वादशकम्। न्यायशब्देन काणादसूत्रम्। तर्कशब्देन गौतमसूत्रम्। इति षडुपाङ्गानि। उपज्यौतिषं ज्यौतिः शास्त्रं साङ्गलक्षणं सामुद्रकादि॥ यूपलक्षणं छागलक्षणं च यज्ञे प्रसिद्धम्। प्रतिज्ञासूत्रं खण्डत्रयात्मकम्। अनुवाकाध्यायः। वेदशाखापरिज्ञानम्। श्राद्धसूत्रं नवखण्डात्मकम्। श्रौतयज्ञार्थमण्डपरचनात्मकं शुल्वसूत्रम्। पार्षदपरिशिष्टसूत्रम्। ऋग्यजुर्निर्णयात्मकम्। इष्टकापूरणपरिशिष्टसूत्रम्। गोत्रप्रवरनिर्णयार्थः। प्रवराध्यायः। उक्थशास्त्रपरिशिष्टम्। निगमयज्ञपार्श्व,हौत्रक,प्रसवोत्थान,कूर्मलक्षणपरिशिष्टपञ्चकं यज्ञेषु प्रयोजनं प्रसिद्धम्। एतानि परिशिष्टान्यष्टादशसङ्ख्यकानि कात्यायनमहर्षिप्रणीतानि। द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके। ऋग्गणः परिसङ्ख्यातमेतत्सर्वं सशुक्रियम्। वाजसनेयके वेदे नवशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः। एतत्सकलं शुक्रियमंत्रच्छन्दँश्चाचमिति षट्त्रिंशदध्यायोक्तचतुर्विंशदृचात्मकसहितं, मध्यान्हे शुक्लवर्णेन सूर्येण दत्तः सशुक्रयज्ञः परिसङ्ख्यात इत्यर्थः। वेदोपक्रमणे चतुर्दशीपौर्णिमाग्रहणाच्छुक्लयजुः। प्रतिपदायुक्तपौर्णिमाग्रहणात्कृष्णयजुरिति वा। ऋक्सङ्ख्या १९०२५। पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविं-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शतिः। खिलमन्त्रा अग्निश्चेति षड्विंशत्यध्यायोक्ताः। यजुःसङ्ख्या अष्टाविंशत्युत्तराष्टशतान्यष्टौ सहस्राणि। वेदचतुर्गुणं शतपथब्राह्मणमित्यर्थः। यजुर्वेदतरोरासन् शाखा एकोत्तरं शतम्। तत्रापि च शिवाः शाखाः दशपञ्च च वाजिनाम्। तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा या कण्वसञ्ज्ञका। इति। ग्रन्थान्तरे,। तैत्तिरीयकानां द्विभेदा भवन्ति। औखेया। खाण्डिकेयाश्चेति। खाण्डिकेयानां पञ्चभेदा भवन्ति। आपस्तम्बी। बौधायनी। सत्याषाढी। हिरण्यकेशी। भारद्वाजीति, कालेता शाट्यायनीति द्वे सूत्रोक्ते तयोः स्थाने बौधायनी औधेयाइति बोध्ये। तेषामध्ययनपरिमाणम्। काण्डास्तु सप्त विज्ञेयाः प्रश्नाश्चाधिक्यकास्ततः। चत्वारिंशत्तु विज्ञेया अनुवाकाः शतानि षट्।१। एकपञ्चाशदधिकाः सङ्ख्याः पञ्चाशदुच्यते। द्विसहस्रञ्चैकशतमष्टानवति चाधिका।२। लक्षैकं तु द्विनवति सहस्राणि प्रकीर्त्तितम्। पदानि-नवतिश्चैव तथैवाक्षरमुच्यते। ३। लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत्सहस्राणि शताष्टकम्। अष्टपञ्च्यधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम्। ४। काण्डाः। ७। प्रश्नाः। ४४। अनुवाकाः। ६५१। पञ्चोनाशी। २१९८। पदानि १९२९०। अक्षराणि। २५३८। शाखावाक्यान्ययुतानि सहस्राणि नवानि च। चतुःशतान्यशीतिस्य अष्टौ वाक्यानि गण्यते १। इति ब्राह्मणे अष्टौ वाक्यसङ्ख्या। १९४८०। इति तैत्तिरीयनिगदवेदा-

ख्यसङ्ख्योक्ता इत्यर्थः। तत्र कठानां तूपगा यजुर्विशेषश्चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेय अन्ये शाखान्तराः स्मृताः। चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्था अध्यायाः समीपे उक्ताः। मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदइति सञ्ज्ञा। तदुक्तं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदइति नामधेयमित्यृग्वेदीयप्रातिशाख्यभाष्यकारेणोव्वटेन। आपस्तम्बसामान्यसूत्रभाष्यकारेण कपर्द्दिना धूर्त्तस्वामिना च। तथा मन्त्रो नाम संहितामन्त्रस्तादृङ्मन्त्ररूपसंहितायास्तन्मध्ये एव तदग्रे ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युभयथाऽपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणं पठनमिति, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यत इत्यस्यार्थः। एतादृशपठनं शाखाया अध्ययनं स यजुर्वेदस्तच्च तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति। तथा हि। "प्रजाऽअहमिह प्रजसो मोनवीरिति" सम्पश्यामि। संहितामन्त्रः। एतस्यैव ब्राह्मणसंहितायामेव तदग्रे-सम्पश्यामि। "प्रजाअहमित्याह यावन्त एवेति" ब्राह्मणमित्युभयोरपि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन पठनं त्रिगुणितं पठनं भवति। एतादृशमुदाहरणान्तरमाह। "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य पूर्वऽआयुषि विदथेष्विति संहितामन्त्रः। "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त"इति ब्राह्मणम्। अनयोरपि त्रिगुणत्वेन पठनम्। "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय"इति त्रिगुणेन पठनं भवति। एते त्रिगुणाः का-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यां अपि शाखायां न भवन्ति किन्तु गाथा सङ्ग्रन्थत्वात् । एवमन्यान्यपि बहूनि वाक्यानि सन्ति तानि विस्तरभयान्नोक्तानि । अतः कारणादन्ये शाखान्तराः स्मृताः । 'तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति" तेषां शुक्लकृष्णयजुषां पठनं प्रवचनीयाः प्रतिवचनत्वेन आर्षीयपाठत्वेन च समाप्तमित्यर्थः॥ इति महिदासद्विजन्मना कृते चरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रव्याख्याने द्वितीयखण्डः समाप्तः ॥

अन्यान्यपि पुराणवाक्यानि सङ्गृहीतानि । अग्निमीडे नमस्तुभ्यमिषे त्वोर्ज्जे त्वसत्तनुः । अग्नऽआयाहि वीतये शन्नो देवी स्वरूपवान् । १ । इषे त्वोर्ज्जे यजुर्वेदशब्दः पुरुष एव च । नभश्च पूर्णिमास्तूर्य उदयव्यापिनी तथा । २ । सङ्गृह्यमाणश्च वेदं प्रतिवर्षव्रतं चरेत् । यातयामनिष्टत्वर्थं वेदस्य च विशेषतः । ३ । तस्योष्णिक्छन्दसा मेदा गायत्री च त्वचा स्मृता । मांसेषु त्रिष्टुभं विद्यादनुष्टुब्रुधिरः स्मृतः । ४ । अस्थिषु जगती चैव मज्जासु पङ्क्तिरेव च । प्राणेषु बृहती छन्दो यजुर्वेदस्य लक्षणम् । ५ । एतदर्थे ऐतरेयश्रुतिः । "शुक्लकृष्णकनीनिकेति स यद्यपि त्वषा वदति । यएवमेतं छन्दसां छन्दस्त्वं वेदेत्यन्तम्" । पुण्याहवाचने मन्त्रान्मोचर्णे कङ्कणस्य च । सभायां ब्रह्मयज्ञे च इषे त्वोर्ज्जे यजुः पठेत् । शाङ्ख्यायनं ब्रह्मयज्ञे इषे त्वोर्ज्जे यजुः स्मरेत् । श्रौते स्मार्त्ते च पूर्त्ते च सर्वकर्मसु योजितः । २ । ऋग्यजुःसामाथर्वांश्च सभायां कुण्डमण्डपे । ब्रह्मयज्ञे प्रतिसरे पठेद्वै स्वस्तिवाचने । ३ । अन्यत्र समुदायश्च प्रायश्चित्ते सभासु ते । यजुर्वेदोपनिषदे मन्त्राः शाकलसञ्ज्ञकाः । ४ । उपदिष्टाः शौनकेन आत्मशिष्याय दृढये । तेषां शाकलमन्त्राणां यजुःसञ्ज्ञा समीरिता । ५ । व्याख्या चरणव्यूहस्य यजुःखण्डस्य तेन वै ॥ विस्तारिता यथा बुद्धि महादेवप्रसादतः । ६ ॥ इति शौनकोक्तयजुर्वेदीयद्वितीयखण्डस्य चरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रस्य व्याख्या समाप्ता ॥

अथ तृतीयखण्डस्य व्याख्या प्रारभ्यते ॥

सामवेदस्य किल सहस्रभेदा भवन्त्येष्वनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्रेणाभिहताः शेषान्व्याख्यामस्तत्र राणायनीया नाम सप्त भेदा भवन्ति राणायनीयाः शाट्यमुग्राः कालोपा महाकालोपा लाङ्गलायनाः शार्दूलाः कौथुमाश्चेति तेषामध्ययनमशी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतमै-न्द्रं तु षट्शतिर्यानि गायन्ति सामगास्तान्यधीत्य चण्डात्प्रचण्डतरो भवति शिष्टान्यधीत्य शिष्टाऽऽविंशतिको भवति तत्र केचित्पुनर्ऋक्तन्त्रं सामतन्त्रं सञ्ज्ञाधातुलक्षणमिति विधीयन्ते।अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश।अष्टौ शतानि नवतिदशतिर्वालखिल्यकम्। सरहस्यं ससुपर्णं प्रेक्ष्यस्तत्र वालखिल्याः। सारण्यकानि सौर्याणि ह्येतत्सामगणं स्मृतम् ॥ इति शौनकोक्तचरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रे तृतीयखण्डः समाप्तः ॥

अथ तृतीयखण्डस्य व्याख्यानम् ॥

सामवेदस्येति । किलेति प्रसिद्धौ सहस्रभेदा आसीत् । सहस्रभेदमध्ये शक्रेण वज्रेणाभिहताः प्रणष्टाः । अनध्यायेष्वधीयाना म्नोयन्ते विद्युताः खल्विति । शेषान् शाखापाठकान्व्याख्यास्यामः । आसुरायणीया । वासुरायणीया । वार्त्तान्तरेया । प्राञ्जल ऋग्वैनविधाः । प्राचीनयोग्याः । राणायनीयाश्चेति, तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति । राणायनीयाः । शाट्यायनीयाः । शाट्यमुग्राः । खल्वलाः । महाखल्वलाः । लाङ्गलाः । कौथुमी । गौतमी । जैमिनीयाश्चेति । (१) । तेषामध्ययनं अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दशान्यष्टौ शतानि दशभिर्दशसप्तसु वालखिल्यः सुपर्णः प्रेच्यमेतत्सामगणं स्मृतम् । अथ प्रकारान्तरेणाह । तत्र राणायनीयानां सप्त भेदा भवन्ति । राणायनीयाः । सासत्यमुग्राः । कालेयाः । महाकालेयाः । लाङ्गलायनाः । शार्दूलाः । कौथुमाश्चेति । तत्र कौथुमानां षड्भेदा भवन्ति कौथुमाः । आसुरायणाः । वातायनाः । प्राञ्जलिद्वैनभृतः । प्राचीनयोग्याः । नैगमीयाः । इति तेषां कौथुमादीनामध्ययनम् । अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःश-

(१) कालेया । महाकालेया । इत्यनयोर्द्वयोः स्थाने, खल्वला महाखल्वला इति 'ख' पुस्तकपाठः । अपरं मूले सप्त भेदा, व्याख्यायां नव भेदा भेदद्वयमधिकं च दत्तमिति 'ग' पुस्तकपाठ इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तम् । ऐन्द्रं तु षड्विंशतिर्यानि गायन्ति सामगास्तानि सूक्तान्यधीत्य चण्डा उत्कृष्टास्ते चण्डतरा अत्युत्कृष्टा भवन्ति शिष्टानि व्यतिरिक्तानि अधीत्य पठित्वा शिष्टाविंशको भवति शिष्टान् प्रामाणिकान् चाविंशतिशिष्टेषुवा शिष्टभागाः प्रवेशयोग्याः शिष्टा अष्टाविंशतिगणानां पूरकाः सर्वश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः । तत्र सूक्तेषु केचिन्मन्त्रतन्त्रा इति मन्त्राश्चतुर्दा विधीदन्ते । तदाहाचार्यः । ऋक्तन्त्रम् । सामतन्त्रम् । सञ्ज्ञालक्षणम् । धातुलक्षणमिति । इदानीं सामसङ्ख्यामाह । (१) अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि नवतिर्विंशतिर्वालखिल्यकम् । सरहस्यं ससुपर्णं प्रैच्य तत्सामदर्पणम् । सारण्यकानि सौर्याणि तत्सामगणं स्मृतम् । अशीतिशतमाग्नेयन् । १८० । पावमानम् । १०४ । ऐन्द्रन्तु । २६ । शिष्टाः २८ गणानां पूरकाः । अष्टौ सामसहस्राणीत्यस्यार्थोऽङ्कतो ज्ञातव्यः । ८८२४ ॥, अन्यशाखासङ्ख्यामाह । नवतीति । सुपर्णप्रैच्यः काश्चिच्छाखाभेदः तेन सह वर्त्तमानः ससुपर्णप्रैच्यः सुपर्णप्रैच्येण सहितो वालखिल्यः शाखाभेदो नवतिः नवतिसङ्ख्याकाः द-

(१) अष्टौ सामसहस्राणी,त्यस्यामे पाठभेदो ज्ञातव्यो यथा, छन्दोगार्चिकसंहिता । गानानि तस्य वक्ष्यामि सहस्राणि चतुर्दश । अष्टौ शतानि ज्ञेयानि दशोत्तरास्तथैव च । ब्राह्मणं चोपनिषदं सहस्रत्रितयं तथा । अस्मिन्सामवेदे गोभिलोक्तं गृह्यसूत्रम् । द्राह्यायणोक्तं श्रौतसूत्रम् । अष्टौ ब्राह्मणानि षड्विंशआर्षदैवतछन्दोमन्त्रसामविधानछान्दोग्यादीनि । अन्यान्यपि श्रद्धसूत्रस्नानसूत्रादिपरिशिष्टानि भवन्ति ग्रन्थावस्तरभयान्न लिखितानीति शम् ॥

शदशतयो यस्मिन् स नवतिदशतिः । दशतिरिति दशसङ्ख्या सञ्ज्ञा दशगुणा नवतिरित्यर्थः । अङ्कतोऽपि । ९० । सारण्यकानि आरण्यकेनोपनिषद्ग्रन्थेन सह वर्त्तमानानि सौर्याणि सूर्यदेवत्यानि सूक्तानि । तत्र वालखिल्यशाखायामेव । आरण्यकं सूर्यसूक्तं सुपर्णप्रैच्यवालखिल्यानि मिलित्वा नवशतानीत्यर्थः । निगमयन्त्येतत्पूर्वोक्तसामसमूहः स्मृतं कथितम् । गणशब्दस्य वलीयस्त्वं छान्दसम् । आसां षोडशशाखानां मध्ये तिस्रः शाखा विद्यन्ते । तासु गुर्जरदेशे कौथुमी प्रसिद्धा । कार्णाटके जैमिनी प्रसिद्धा । महाराष्ट्रदेशे राणायनीया प्रसिद्धेति । आसां शाखानामध्यापकाचार्यास्त्रयोदशसङ्ख्याकास्ते यथा राणायनी सात्यमुग्रा दुर्वासा अथ भागुरिः । भारुण्डो गौर्गुलवीर्भगवानौपमन्यवः । १ दाराली गार्ग्यसावर्णी वार्षगण्यश्च ते दश । कुथुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिश्च त्रयोदश । २ । इत्येते सामगाचार्याः स्वस्तिं कुर्वन्ति तर्पिताः ॥ इति ॥ अन्ये अपि भागवतद्वादशस्कन्धीयषष्ठाध्यायस्थचतुस्त्रिंशत्पद्यारभ्योनचत्वारिंशत्पद्योक्ताः सामवेदप्रवर्त्तकास्ते यथा । जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनेः । सुमन्वांस्तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम् । ३४ । सुकर्मोऽपि च तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् । सहस्रं संहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः । ३५ । हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्यञ्जिश्च सुकर्मणः । शिष्यौ जगृहतुश्चान्ये आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः । ३६ । उदीच्याः सामगाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिष्या आसन्पञ्चशतानि वै । पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि तांश्चोदीच्यान्प्रचक्षते । ३७ । लौगाक्षिर्लाङ्गलिः कुल्यः कुसीदः कुक्षिरेव च । पौष्यञ्जिशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् । ३८ । कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः । शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्य आत्मवान् ३९ अस्यार्थः । सामगस्य जैमिनेः पुत्रः सुमन्तुर्नाम तस्य सुमन्तोः सुतः सुमन्वान्नाम ताभ्यां सुमन्तुसुमन्वभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह । सुकर्मापि तस्य जैमिनेः शिष्यो महानतिप्रज्ञावान् सामवेदाख्यतरोः साम्नां सहस्रसंहितारूपं भेदं चक्रे । कोसलपुत्रो हिरण्य नाभश्च पौष्यञ्जिश्च सुकर्मणः शिष्यौ सामशाखां जगृहतुः । अन्ये आवन्त्य उदीच्यश्च सामशाखां जगृहतुः, पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि सामगाः पञ्चशतानि शिष्या आसन् । तेषां समुदितानां मतानां नामानीति पौष्यञ्जिशिष्या लौगाक्ष्यादयो नाम्ना शतं शतं संहितां जगृहुः, हिरण्यनाभस्य शिष्यो नाम्ना कृतश्चतुर्विंशतिसंहिताः स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषाअन्या संहिता आत्मज्ञानवानावन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे । इत्यर्थः ॥ व्याख्याचरणव्यूहस्य सामखण्डस्य तेन वै ॥ विस्तारिता यथाबुद्धि महादेवप्रसादतः ॥

इति चरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रस्य तार्तीयकखण्डस्य व्याख्या समाप्ता ॥

अथ चरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रस्य चतुर्थखण्डः प्रारभ्यते ॥

अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति पिप्पलाः शौनका दामोदात्तोत्तायना जाबाला ब्रह्मपलाशा कुनखी देवदर्शी चारणविद्याश्चेति द्वादशैव सहस्राणि पञ्चकल्पानि भवन्ति कल्पे कल्पे पंचशतानि भवन्ति नक्षत्रकल्पो विधानकल्पः संहिताविधिरभिचारकल्पः शान्तिकल्पश्चेति तत्र वेदानामुपवेदाश्चत्वारो भवन्त्यृग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेदउपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भगवान्व्यासःस्कन्दो वा य इमे वेदाश्चत्वारस्तेषामेकैकस्य कीदृशं रूपं वर्णविधोच्यते ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः सुविभक्तग्रीवः कुञ्चितकेशश्मश्रुः श्वेतवर्णो वर्णेन कीर्त्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तीः पञ्च; यजुर्वेदः पिङ्गाक्षः कृशमध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्रवर्णः कृष्णवर्णो वा प्रादेशमात्रःषड्दीर्घत्वेन सामवेदो नित्यं स्रग्वी सुप्रयतः शुचिवासाः शमी दान्तो बृहच्छरीरः शमीदण्डी कातरनयन आदित्यवर्णो वर्णेन नवारत्निमात्रोऽथर्ववेदस्तीक्ष्णः प्रचण्डकामरूपी विश्वकर्त्ता क्षुद्रकर्त्ता

स्वशाखाध्यायी प्राज्ञश्च महानीलोत्पलवर्णो वर्णेन दशारत्निमात्र ऋग्वेदस्यात्रेयसगोत्रं सोमदैवत्यं गायत्रीछन्दो, यजुर्वेदस्य काश्यपसगोत्रमिन्द्रदैवत्यं त्रिष्टप्छन्दः; सामवेदस्य भारद्वाजसगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछन्दोऽथर्ववेदस्य वैतानसगोत्रं ब्रह्मदैवत्यमनुष्टुप्छन्दो, य इमे वेदानां नामरूपगोत्रं प्रमाणं छन्दोदैवतं वर्णं वर्णयन्ति । अविद्यो लभते विद्यां जातिस्मरोऽथ जायते। जन्मजन्मवेदपारगो भवत्यव्रतीव्रती भवत्यब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

य इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं श्रावये-त्स्त्रियम् ॥ पुमांसं जायते पुत्रमृषि-भिर्वेदपारगम् । य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले पठेद्द्विजः । अक्षय्यं तद्भ-वेच्छ्राद्धं पितॄँश्चैवोपतिष्ठते । य इदं चरणव्यूहं पठेत्स पङ्क्तिपावनः । तारयेत्प्रभृतीन्पुत्रान्पुरुषान्सप्तसप्त-च । य इदं चरणव्यूहं पठेत्पर्वसु प-र्वसु । विधूतपाप्मा स स्वर्गी ब्रह्म-भूयाय गच्छति । रतिर्धृतिश्शिवा श्यामाश्चत्वारो वेदपत्निकाः । ज्ञा-तव्या यज्ञकालेषु ईशानादिव्यव-स्थिताः । लक्षं तु चतुरो वेदा लक्षं भारतमेव च । लक्षं व्याकरणं प्रोक्तं

चतुर्लक्षं तु ज्यौतिषं चतुर्लक्षं तु ज्यौतिषम् ॥ ५ ॥

इति शौनकोक्तचरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रे चतुर्थपञ्चमखण्डः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थपञ्चमखण्डस्य विवृत्ति-रारभ्यते ॥

अथर्ववेदस्येति । अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति नव शाखा भवन्तीत्यर्थः । तानाह । पैप्पला । दान्ता । दामोदान्ता । श्रौतापना । जाबाला । शौनका । ब्रह्मपलाशा । कुनखी । देवदर्शी । चारणविद्याश्चेति(१) ॥ तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि मन्त्राणाम् । कीदृशानि पञ्चकल्पानि भवन्ति । अत्र बहुवचनात्ते बहवः । यत्र एकवचनं स एकः । तेषामध्ययनं शाखया उच्यते । द्वादशसहस्राणि मन्त्राणां कीदृशानि । एकस्मिन्कल्पे कल्पे पञ्चशतानि मन्त्राणाम् । कल्पान्याह । नक्षत्रकल्पः । विधानकल्पः । संहिताविधिकल्पः । अभिचारकल्पः । शान्तिकल्पः । इति

(१) दान्ता प्रदान्ता इति 'ख' पुस्तकेऽधिकपाठो मूलसूत्राद्दोष्यः ॥ वेददर्शीति 'ग' पुस्तकपाठः । चरणविद्याश्चेति 'घ' पुस्तकपाठः । 'ब्रह्मदापशाइति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चकल्पाः । तत्र वेदानां चत्वार उपवेदा भवन्ति । यथा ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेदः चिकित्साशास्त्रम् । यजुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेदो युद्धशास्त्रम् । सामवेदस्योपवेदो गान्धर्ववेदस्सङ्गीतशास्त्रम् । अथर्ववेदोऽर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम् । शस्त्रशास्त्रं विश्वकर्मादिप्रणीतशिल्पशास्त्रम् । इति भगवान्वेदव्यासः स्कन्दः कुमारो वाऽऽह । य इमे चत्वारो वेदा उक्तास्तेषां मध्ये एकैकस्य कीदृशं रूपं आकारः । तत्तद्वर्णं सितासितादि । वर्णविधः प्रकारश्चोच्यते । तत्रादौ ऋग्वेदस्वरूपमाह । ऋग्वेदः पद्मपत्रायताक्षः । पद्मपत्रं कमलदलं तद्वदक्षिणी नेत्रे यस्य सः । सुविभक्तः । सुविभक्ता रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा यस्य सः । कुञ्चितकेशश्मश्रुः । कुञ्चिताः वलीमन्तः केशाः शिरसिजाः श्मश्रूणि मुखरोमाणि यस्य सः । श्वेतवर्णः । वर्णेन तु कर्बुरवर्णो न, श्वेतवर्णः श्वेतो वर्णो यस्य सः । कीर्त्तितं प्रमाणं तावत्तिष्ठन्वितस्तीः पञ्च, तावत्साकल्येन, पञ्च वितस्तीर्भवन्ति श्वेतत्प्रमाणमृग्वेदस्य कीर्त्तितमुक्तं' वितस्तिशब्दो द्वादशाङ्गुलात्मकः । सार्द्धहस्तद्वयप्रमाणमित्यर्थः । यजुर्वेदस्वरूपमाह । यजुर्वेदः पिङ्गे पीते अक्षिणी यस्य सः । कृशं मध्ये कटिप्रदेशे यस्य सः । स्थूलौ गलकपोलौ यस्य सः । ताम्रवदाचरितो रक्तो वर्णो यस्य सः । यद्वाऽऽताम्रवर्णो यस्य सः । दीर्घत्वेनोच्चत्वेन षट्प्रादेशमात्रप्रमाणं यस्य सः । प्रादेशस्तु प्रदेशिन्येत्यभिधानोक्तेः । अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्विहितत्वात्प्रमाणप्रादेशो दशाङ्गुलः ।

तादृशाः षट्प्रादेशाः प्रमाणं षष्ठ्यङ्गुलं सार्द्धद्वयहस्तमित्यर्थः । सामवेदस्वरूपमाह । सामवेदो नित्यं स्रग्वी स्रजो माला यस्य सन्तीति स्रग्वी । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" । इति सूत्राद्विनि प्रत्ययः । नित्यं पुष्पमालाधारी । यमनियमवान् । सुप्रयतः शुचिः । पवित्रः । शुचि शुद्धं वासो वस्त्रं यस्य स शुद्धवस्त्रधारी । शमः शान्तिरस्यास्तीति शमी शान्तमनाः । दान्तो नियतबाह्येन्द्रियः । बृहन्महच्छरीरं यस्य सः । शमीतरोर्दण्डो यस्य सः शमीदण्डी ॥ (२) कातरेऽल्पेऽ-

---

(१) श्रीमद्भागवतेऽपि अथर्ववेदाचार्याः कथिता यथा । अथर्वविरसुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत्स्वकम् । संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् । १ । शौक्लाय निर्ब्रह्मवाञ्जिर्मोदोषः पिप्पलायनिः । वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु ।२। कुमुदः शौनको ब्रह्मन् जाजलिश्चाप्यथर्ववित् । बभ्रुः शिष्योऽप्यङ्गिरसः सैन्धवायनएव च । ३ । अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे । नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः । ४ । एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने । टीकाकारः । शुनकस्तु द्विधां कृत्वा ददावेकां तु बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवायनसञ्ज्ञिते ५ ॥ इति अथर्ववेदाचार्याः सम्यगुदीरिताः द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ॥ अन्यान्यपि ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदाथर्वायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदार्थवेदानां शिक्षादिषडङ्गानां, च धर्मशास्त्राद्युपाङ्गानां पुराणेतिहासादिनां च लक्षणानि हेमाद्र्युक्तानि लिख्यन्ते । ऋग्वेदः श्वेतवर्णः स्याद्द्विभुजो रासभाननः । अक्षमालामयः सौम्यः प्रीतश्चाध्ययनोद्यतः । १ । अजास्यः पीतवर्णः स्याद्यजुर्वेदोऽक्षसूत्रधृक् । वामे कुलिशपाणिस्तु भूतिदो मङ्गलप्रदः । २ । नीलोत्पलदलाभासः सामवेदो हयाननः । अक्षमालान्वितो दक्षे वामे कम्बुधरः स्मृतः । ३ । अथर्वणाभिधो वेदो धवलो मर्कटाननः । अक्षसूत्रं च खट्वाङ्गं बिभ्राणोऽयं जपप्रियः । ४ । आयुर्वेदो हरिद्राभो वानरास्यो त्रिशालदृक् । अक्षसूत्रं सुधाकुम्भं बिभ्रदारोग्यदो भृशम् । ५ । अस्य धन्वन्तरिर्भगवान्कर्त्ता । पीतवर्णो धनुर्वेदः पिकवक्त्रो महातनुः । रत्नमालावलिं धत्ते मस्तके भूषिता जटा । ६ । अस्य कर्त्ता महर्षिर्विश्वामित्रः । गीतशास्त्रं सितं रम्यं मृगं वक्त्रं जटाधरम् । अक्षसूत्रं त्रिशूलं च बिभ्राणं च त्रिलोचनम् । ७ । अस्य कर्त्ता महर्षिर्भरतः । अर्थशास्त्रं भवेद्गौरं सारिकास्यं सुचन्दनम् । अक्षसूत्रं पृदाकुं च धारयन्कुण्डला-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चिणी द्वे नेत्रे यस्य सः । काञ्चननयनो वा । आदित्यस्य भानोर्वर्णइव वर्णो यस्य सः । श्वेतवर्णो वा नवार-

---

न्वितम् । ८ । अस्य कर्त्ता महर्षिरुशनाः । शिक्षा शुभ्राऽभयकरा ज्ञानमुद्रान्विता शुभा । अक्षसूत्रा सकुण्डीका द्विभुजा दण्डपङ्कजा । ९ । शिक्षा बहुधा आसां कर्त्तारो याज्ञवल्क्यकात्यायनपाराशरभरद्वाजगौतममाध्यन्दिनमाण्डव्याः यजुर्वेदीया महर्षयः । आधुनिकाशिक्षाकारकामरेशकेशवमल्लशर्म्माणः । पाणिनीया शिक्षा ऋग्वेदाद्युपकारिका सामवेदीये द्वे शिक्षे नारदीयलोमशीये च ॥ कल्पस्तु कुमुदाभासो वायसास्यो महोदरः । दण्डी कुण्डधरोऽब्जस्थो मेखलाकुण्डलान्वितः । १० । तत्तद्वेदीयकल्पसूत्राणां कात्यायनापस्तम्बाश्वलायनहिरण्यकेशिबौधायनलाटयायनगोभिलशाङ्खायनादयो महर्षयः कर्त्तारः । सितं व्याकरणं ज्ञेयं मयूरास्यं कठोदरम् । वीणाकजान्वितं दिव्यं दिव्यवस्त्रविभूषितम् । ११ । अष्टौ व्याकरणानि एषामिन्द्रचन्द्रादयोऽनेके कर्तारः । इन्दुवन्निर्मलं शान्तं बकवक्त्रं कृशोदरम् । पाशपङ्कजहस्तं स्याचाक्षसूत्रं सपुस्तकम् । १२ । अस्य कर्त्ता यास्काचार्यः । जपाकुसुमसङ्काशं छन्दो ज्ञेयं विपश्चिता । चकोरास्यं जपासक्तं शक्तिं बिभ्रच्छिखान्वितम् । १३ । अस्य कर्त्ता पिङ्गलाचार्यः । ज्यौतिषं तु बिडालास्यमिन्द्रनीलनिभं शुभम् । अक्षसूत्रं दधद्दक्षे सुधापूर्णघटं करे । १४ । अस्य कर्त्तारो जैमिनिनारदादयः । अतसीपुष्पसङ्काशो न्यायो ज्ञेयो विपश्चिता । सिंहास्यो दक्षिणे सूत्रं ध्वजं वामकरे दधत् । १५ । अस्य कर्त्ता महर्षिः काणादः । धर्मशास्त्रं सितं शान्तं चाषवक्त्रं कजासनम् । मुक्ताजपाङ्कधृग्दक्षे तुलाहस्तं तु वामतः । १६ । अस्य कर्त्तारो महर्षिमन्वादयः । पुराणं चम्पकाभासं शुकवक्त्रं चतुर्दलम् । अक्षसूत्रत्रयं ज्ञेयं नानाऽऽभरणभूषितम् । १७ । अस्य भगवान्वेदव्यासः प्रणेता ॥ इतिहासः कजाभासः शूकरास्यो महोदरः । अक्षसूत्रं घटं बिभ्रत्पङ्कजाभरणान्वितः । १८ । अस्यापि निर्मोता द्वैपायनो महर्षिः ॥ पूर्वमीनांसाभिधं तु धवलं वृषभाननम् । अक्षसूत्रं हलं धत्ते वनमालाविभूषितम् । १९ । अस्य कर्त्ता महर्षिर्जैमिनिः ॥ शास्त्रं पाशुपतं शुभ्रं व्यालवक्त्रं कृशोदरम् । सूत्रपात्रधरं भीमं व्याघ्रचर्माम्बरावृतम् । २० । अस्य कर्त्ता साक्षादीश्वरः ॥ पातञ्जलाभिधं रक्तं सर्पवक्त्रं सुतेजसम् । अक्षसूत्रं पृदाकुं च धारयन्कुण्डलान्वितम् । २१ । अस्य कर्त्ता शेषः पतञ्जलिः ॥ साङ्ख्यं तत्कपिलं बभ्रुवक्त्रमुज्ज्वलतुन्दिलम् । जाप्यदण्डधरं दीर्घं नखलोमजटाधरम् ॥ २२ ॥ अस्य कर्त्ता महर्षिः कपिलाचार्यः ॥ इति सम्यग्विचारेण शास्त्रदृष्टं फलं शुभम् ॥ सर्वं भवति नोचेत्तन्निष्फलं चाशुभास्पदम् ॥ २३ ॥ शुभमस्तु ॥

त्निप्रमाणं यस्य सः साईचतुष्टयहस्तदीर्घं [illegible] । पञ्चरत्निमात्रो वा ॥ अथर्ववेदस्वरूपमाह । तीक्ष्णः । उग्रः । प्रचण्डः । क्रोधी । कामरूपी । कामेन स्वरूपाणि यस्य सः । स्वेच्छारूपधारी । विश्वस्य आत्मा [illegible]नम् । विश्वस्य कर्त्ता स्रष्टा च उपनिषद्बाहुल्यात् । क्षुद्राणि कर्माणि यस्य सः । अभिचारकृत्याप्रयोगकमन्त्रबाहुल्यात् । स्वशाखाध्यायी । अथर्वणि [illegible] प्राज्ञश्च । महानीलोत्पलवर्णेन श्यामकमलइव वर्णो यस्य सः श्यामसुन्दरः । दश अरत्नयः अकनिष्ठिकस्तः प्रमाणं यस्य पञ्चहस्तप्रमाण इत्यर्थः । अथर्ववेदस्य रूपान्तरे पाठान्तरञ्च “श्वेतसाध्यवशी च । सजलसुईनिगालवः स्वदारजुष्टः । परस्त्रियाः स्वन्यपद्येति” ॥ अथ वेदानां गोत्रदैवताछन्दांस्याह । ऋग्वेदस्यात्रेयसगोत्रम् । आत्रेयाः सगोत्राः समानगोत्रा यस्य तत् । अत्रिगोत्रऋग्वेद इत्यर्थः । सोमदैवत्यं यस्य तत् । गायत्रीछन्दो यस्य तत् । एवमग्रेऽपि व्याख्यातव्यम् । अथ यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रं इन्द्रदैवत्यं त्रिष्टुप्छन्दः । अथ सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगतीछन्दः । अथर्ववेदस्य वैतानगोत्रं ब्रह्मदैवत्यं अनुष्टुप्छन्दः । अथ चतुर्वेदस्य फलस्तुतिमाह । य इदमिति । यः पुमानिदं वेदानां नाम रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो दैवत्यं वर्णं वर्णयति । नामादीनां द्वन्द्वैकवद्भावः । नाम ऋग्वेदादि,१ रूपं पद्मपत्राक्षादि२ गोत्रमात्रेयादि३ प्रमाणं पञ्चवितस्त्यादि ४ छन्दो गायत्र्यादि ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दैवत्यं सोमादि ६ वर्णं श्वेतादि च ७ इत्यादि यो जानाति स अविद्यो विद्याहीनः सन्विद्यां लभते प्राप्नोति जातिस्मरोऽथ जायते । अथ जन्मान्तरे उत्तमजातिर्जायते पूर्वजातिं स्मरति । जन्मजन्म प्रतिजन्मवेदपारगः । वेदपाठी भवति । अव्रती व्रती भवति । व्रतहीनोऽपि व्रतवान्भवति व्रतम् ब्रह्मचर्यंहीनो ब्रह्मचर्यफलं प्राप्नोति । शौनकाचार्याय नमः । पदार्थवृत्तिर्ग्रन्थसमाप्त्यर्थः । श्रवणपठनफललाभः । यइदमिति । यः पुमान् इदं चरणव्यूहं गर्भिणीं स्त्रियं श्रावयति सा स्त्री पुमांसं पुत्रपलक्षणोपेतं पुत्रं जनयेत् यः श्राद्धकाले द्विजः इदं चरणव्यूहं पठेत् तच्छ्राद्धं पितॄनक्षयं तर्पयतीत्यर्थः । य इदं प्रत्यहं पठेत्स पङ्क्तिपावनो भवति । यस्यां पङ्क्तौ द्विजा आस्ते तां सर्वां पङ्क्तिं पावयतीत्यर्थः । स च पुरुषः पुत्रान्प्रभृतीन्पुत्रादिकान्सप्त सप्त च पुनः सप्तवारानाद्यादीन्पित्रादींश्च आत्मानं चैव पञ्चदशपुरुषांस्तारयति । यइदं पठेत्पर्वसु । अष्टमीभूतदर्शपौर्णमासीसङ्क्रान्तिषु च पठति सधूतपाप्मा दूरीकृतः पापं येन सः । स स्वर्गवासी पवित्रः सन् ब्रह्मभावाय गच्छति । “कर्मणि चेति” चतुर्थी । ब्रह्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘ख’ पुस्तके पाठविशेषो यथा । यो नामानि पुरा वेद अमृतत्वं च गच्छति । लोकातीतं महाशान्तममृतत्त्वं च गच्छति । ओं नमः इत्याह भगवान्पाराशर्य्यः । ओं नमः परमर्षिभ्यो नमः । तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं च-

र्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम् । कृष्णद्विपं कनकपिङ्गजटाकलापं व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम् । १ । इति शौनकमहर्षिप्रणीतचरणव्यूहपरिशिष्टसूत्रभाष्ये चतुर्थपञ्चमखण्डव्याख्या समाप्ता ॥

त्रिदशाङ्कधरा १६१३ मिते गतेब्दे मधुमासे दशमीतिथौ सुधांशौ ॥ महिदासबुधः परोपकृत्यै चरणव्यूहमिदं व्यकारि काश्याम् ॥ १ ॥ विद्वद्भिः प्रार्थितेनेयम्महिदासद्विजन्मना ॥ चरणव्यूहविवृत्तिर्विधिना तु मया कृता ॥ २ ॥

तां संविशोध्य सहसा विदुषा पाठके न तु ।
युगलशाक्तिशोरेण स्थापिता विवृतिर्मुदा ॥ १ ॥
श्रीकाश्यां वैश्यवर्येण कन्नूलालाभिधेन वै ।
मुद्रिता सीरीजभागी थीवो शिष्टानुसारतः ॥ २ ॥

संवत् १९४५ श्रावणशुक्ल ७ सप्तम्यां भौमवासरे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ शुद्धाशुद्धिसूचीपत्रम् ॥

शुद्ध	अशुद्धि	पङ्क्ति	पृष्ठ
प्रयोजनपूर्वकाणां	पूर्त्रेकाणां	१	२
विभूतिर्या	विभातर्या	२०	७
यकाराकारयोः	यकारवकारयोः	१४	१४
गृहीतौ	महीतौ	७	२३
अग्नेपूर्वे	पूर्वं	९	२५
भवति	भवति	१५	३६
इहाकारः	इहेकारः	४	५०
आविर्निरिढः	अविर्निरिढः	५	७३
सकारो ढकारमा	सकारमा	३	१०२
ओकारमितः	उकारमितः	५	१२०
व्याकरणस्य	व्यारणस्य	४	१२९
उदात्ताच्चानुदात्तं	उदात्तानुदात्तं	१७	१२९
परेक्ष सिञ्चतेः	परेःसिञ्चतेः	१३	१३१
परीत्येतत्पदं	परोत्येतत्पदं	१३	१३४
अवग्रहवर्जिते	अवग्रवर्जिते	४	१५२
लक्ष्माधाधारा	लक्ष्माधारा	१	१६१
चतुर्थोऽध्यायः	तृतीयोऽध्यायः	१	१६५
औणादिवशपत्यये	औणादिकशप्रत्यये	९	१६५
जहीनोऽम्बिके	जहीनोम्बिक	८	१९९
स्पर्शैर्भवन्ति	स्पर्शेर्भवन्ति	१४	२००
त्वकारमात्रे	त्वकारात्रे	२४	२४४
विसर्जनीयाद्व्यञ्जनपरः । १०६ सू० ।	पङ्क्तौविस्मृतम्	१२	२५०
पुरोऽनुवाक्या	राऽनुवाक्या	८	२६५
श्रुतिधरा	श्रुतितरा	९	२६६
सु नः	पदद्वयं विस्मृतम्	७	२७१
प्रत्ययेषु	सुप्रत्ययेषु	१२	२७१
ऋलृवर्णे	ऋलृवर्णा	८	३२२
गोपतौ	गौपतौ	११	३३९
कनीनाम्	कनीनम्	२	३६४

शुद्ध	अशुद्धि	पङ्क्ति	पृष्ठ
अति	विस्तृतम्	३	६६६
पाङ्क्त्रानिति	पाङ्क्त्रामिति	३	३७५
पञ्चमोऽध्यायः ।	चतुर्थोऽध्यायः	नामपङ्क्तौ	३२९
,,	,,	,,	३३१
,,	,,	,,	३३३
,,	,,	,,	३३५
,,	,,	,,	३३५
,,	,,	,,	३३७
,,	,,	,,	३३९
,,	,,	,,	३४१
,,	,,	,,	३४३
साधारण्येन	साधारण्यंन	४	४१९
भाषिक	प्रतिज्ञा	नामपं.	४६५
भाषिक	प्रतिज्ञा	,,	४६७
भाषिक	प्रतिज्ञा	,,	४६९
आस्मिन्न्हव्या	आस्मिम्न्हव्या	,,	४९२
आस्म्मिन्	आस्म्भन्	५	४९२
अस्म्मिन्न्हव्या	आस्मिन्हव्या	६	४९२
शिग्वामुतक्रा	शिखामुत्क्वा	९	४९२
चतुरवसाना	चतुरवना	१६	४२७
दाशुस्त्रिवृदेका	वाशुस्त्रिवृदेका	२३	५०३
अनुवाकाध्यायपरिशिष्टम् ५०५	शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये ५०४	नामपङ्क्तौ	५०५
अपाघं	अपाद्यं	१३	५०५
शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये ५०६	ऋग्यजुःपरिशिष्टम् ५०५	नामपङ्क्तौ	५०६
५०७	५०६	,,	५०७
वैशम्पायन	वैसम्पायन	१२	४
श्रीण्यद्धार्चीया	श्रीण्यूर्द्धार्चीया	१७	१७
कण्वाद्यास्तु	कण्वाद्यस्तु	१३	३७

इति शुभम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

DATE DUE

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Acc. No. 18714
Class No 294.59214 Book No KAT
Author कात्यायन
Title शुक्ल यजुर्वेद प्रातिशाख्य

Due on	Borrower's Name	Returned on

294.59214
KAT
18714

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu